

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Αντωνία Παπαστυλιανού

ΔΙΑΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΕΣ ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ

Παλιννόστηση
και ψυχοκοινωνική
προσαρμογή

■ G U T E N B E R G

ΔΙΑΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΕΣ ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ

*Παλινόστηση
και ψυχοκοινωνική προσαρμογή*

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Αντωνία Παπαστυλιανού

(Σχήμα 17 × 24 εκ., σσ. 421)

Αρ. έκδ. 2690 – Κωδ. κατ. 9551285

© Copyright 2012

Εκδόσεις Gutenberg

Αντωνία Παπαστυλιανού

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ

Γιάννης Μαμάης

ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ

Γιάννης Γάγγος

ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ

Δημήτρης Διώτης

ΜΑΚΕΤΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ

Ελένη Γιράτσου

ΕΚΔΟΣΕΙΣ - ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ: Διδότου 37 - 106 80, Αθήνα

Τηλ.: 210 36 42 003 - 210 36 41 996 - Fax: 210 36 42 030

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: Ιασωνίδου 13

546 35, Θεσσαλονίκη, Τηλ. - Fax: 2310 271147

www.dardanosnet.gr - e-mail: info@dardanosnet.gr

e-shop: www.dardanosnet.gr

Απαγορεύεται η ανोधμοσίευση και γενικά η ολική, μερική ή περιληπτική αναπαραγωγή και μετάδοση έστω και μιας σελίδας του παρόντος βιβλίου, κατά παράφραση ή διασκευή με οποιονδήποτε τρόπο (μηχανικό, ηλεκτρονικό, φωτοτυπικό κ.λπ. - Ν. 2121/93, άρθρο 51). Η απαγόρευση αυτή ισχύει και για τις δημόσιες υπηρεσίες, βιβλιοθήκες, οργανισμούς κ.λπ. (άρθρο 18). Οι παραβάτες διώκονται (άρθρο 13) και τους επιβάλλονται κατάσχεση, αστικές και ποινικές κυρώσεις σύμφωνα με το νόμο (άρθρα 64-66).

ISBN 978-960-01-1476-8

ΕΘΝΟΤΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ
ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ
ΕΦΗΒΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ

*Βασίλης Παυλόπουλος, Ηλίας Μπεζεβέγκης,
Κατερίνα Γεωργαντή
Τομέας Ψυχολογίας, Τμήμα Φ.Π.Ψ.,
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών*

«Βλέπεις, είπε, είναι οι Άλλοι
και δεν γίνεται Αυτοί χωρίς Εσένα
και δε γίνεται μ' Αυτούς χωρίς, Εσύ
Βλέπεις, είπε, είναι οι Άλλοι
και ανάγκη πάσα να τους αντικρύσεις
η μορφή σου αν θέλεις ανεξάλειπτη να 'ναι
και να μείνει αυτή.»

Οδυσσέας Ελύτης, *Άξιον εστί*

Η μετανάστευση, ως γεγονός ζωής και ως κοινωνικό φαινόμενο, συνιστά αναμφίβολα σημαντική πρόκληση για τα άτομα και τους λαούς. Οι σύνθετες οικολογικές, βιολογικές, ψυχολογικές και κοινωνικοπολιτισμικές μεταβολές που συνεπάγεται η διαπολιτισμική επαφή (Berry, 1997, 2006) καθιστούν επιτακτική την ανάγκη για επαναπροσδιορισμό κρίσιμων ζητημάτων σε ατομικό και κοινωνικό επίπεδο. Η έννοια της ταυτότητας, η αίσθηση του ανήκειν, η σύνθεση και τα όρια της εσω-ομάδας και της εξω-ομάδας τίθενται σε αναδιαπραγμάτευση για τους ίδιους τους μετανάστες, αλλά και για τους γηγενείς – αν και όχι πάντα με συμμετρικό τρόπο. Οι διεργασίες αυτές καθίστανται πιο εμφανείς όσο μεγαλύτερη είναι η προσλαμβανόμενη πολιτισμική απόσταση (Babiker, Cox, & Miller, 1980) ανάμεσα στη χώρα προέλευσης και στη χώρα υποδοχής. Η μελέτη των παραπάνω γίνεται πιο

πολύπλοκη αν λάβουμε υπ' όψιν την –αυτονόητη, αλλά όχι πάντα δεδομένη– διαπίστωση ότι η κοινωνική ένταξη των μεταναστών συντελείται παράλληλα με την πορεία της προσωπικής τους ανάπτυξης, η οποία προϋποθέτει, ούτως ή άλλως, την επίτευξη σημαντικών ατομικών στόχων.

Το πεδίο έρευνας της ταυτότητας των εφήβων μεταναστών αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα αλληλεπίδρασης ατομικών, κοινωνικών και πολιτισμικών παραγόντων. Η νοηματοδότηση του εαυτού, η διαμόρφωση σταθερής, συνεκτικής αυτοεικόνας και η προσήλωση στην επίτευξη μελλοντικών στόχων αποκτούν κεντρική σημασία στην εφηβεία, ως αποτέλεσμα σύνθετων βιολογικών, γνωστικών και συναισθηματικών αλλαγών που επισυμβαίνουν κατά το στάδιο αυτό της ζωής (Erikson, 1968). Παρόλο που η δυνατότητα προσωπικής επιλογής έχει προβληθεί ως κεντρικός προσδιοριστικός παράγων της ευτυχίας στις σύγχρονες, ατομικιστικού προσανατολισμού Δυτικές κοινωνίες (Veenhoven, 1999), η πίεση για διαμόρφωση μοναδικής, ξεχωριστής ταυτότητας συχνά οδηγεί στην κατάσταση που εύστοχα έχει αποδοθεί ως «η τυραννία της ελευθερίας» (Schwartz, 2000), υπονοώντας ότι η επιλογή ανάμεσα σε πολλαπλές, συχνά ασύμβατες μεταξύ τους, εναλλακτικές δεν είναι πάντα ευχάριστη και επωφελής διαδικασία, αλλά ενδέχεται να προκαλέσει άγχος και σύγχυση, ειδικά όταν δεν υπάρχουν σαφείς κατευθύνσεις και σταθερά πλαίσια αναφοράς.

Σημαντικό μέρος της αυτοαντίληψης του εφήβου απορρέει από την ένταξη σε κοινωνικές ομάδες και διαμορφώνεται σε συνάρτηση με το «εμείς» (Hogg & Vaughan, 2002). Η κοινωνική ταυτότητα, σύμφωνα με τον κλασικό ορισμό των Tajfel και Turner (1986), αναφέρεται στην επίγνωση του ατόμου ότι αποτελεί μέλος μιας ή περισσότερων κοινωνικών ομάδων, σε συνδυασμό με την αξία και τη συναισθηματική σπουδαιότητα που αποδίδει στη συμμετοχή του σε αυτές. Κατ' αναλογία, η εθνική/εθνοτική ταυτότητα μπορεί να θεωρηθεί ως επιμέρους όψη της κοινωνικής ταυτότητας, η οποία περιγράφει την αίσθηση του ανήκειν σε συγκεκριμένη εθνοπολιτισμική ομάδα, καθώς και τις αντιλήψεις, τις σκέψεις, τα συναισθήματα και τις συμπεριφορές που απορρέουν από την ένταξη στην ομάδα αυτή (Phinney, 1990).¹ Πρόκειται για κοινωνικογνωστική κατασκευή με

---

1. Αξίζει να σημειωθεί ότι η διάκριση ανάμεσα στους αγγλόφωνους όρους ethnic identity, national identity και cultural identity δεν είναι πάντοτε εύλογη, ακόμα και στη διεθνή βιβλιογραφία. Στα ελληνικά η σύγχυση επιτείνεται από το γεγονός ότι δεν υπάρχουν ξεχωριστοί όροι που να αποδίδουν τους αγγλικούς ethnic και national. Μια απόπειρα αποτύπωσης της σχετικής ορολογίας στη γλώσσα μας, λαμβάνοντας υπ' όψιν και την εννοιολογική επεξεργασία που προτείνει η Phinney (1990) για το θέμα αυτό, έχει ως εξής: Η *πολιτισμική ταυτότητα* (cultural identity) θεωρείται ως ο πλέον περιεκτικός ταυτοτικός όρος, καθώς

σύνθετη και πολυδιάστατη δομή, η οποία περιλαμβάνει (α) την προσωπική δέσμευση και την αναγνώριση του εαυτού ως μέλους μιας εθνοπολιτισμικής ομάδας, (β) τη θετική αξιολόγηση της ομάδας αυτής, (γ) το ενδιαφέρον και τη γνώση για τα χαρακτηριστικά της (π.χ. κουλτούρα, θρησκεία, γλώσσα, φυλή) και (δ) την ενεργό συμμετοχή στις δραστηριότητες και τις παραδόσεις της (Ashmore, Deaux, & McLaughlin-Volpe, 2004). Ωστόσο, το περιεχόμενο της εθνικής/εθνοτικής ταυτότητας κάθε άλλο παρά αποκρυσταλλωμένο πρέπει να θεωρείται, δεδομένου ότι τα επιμέρους χαρακτηριστικά της εξελίσσονται και αναδομούνται, καθώς το άτομο αποκτά επίγνωση της εθνότητάς του (Weinreich & Saunderson, 2003).

Στο κεφάλαιο αυτό επιχειρείται σύνοψη των βασικών κοινωνικοψυχολογικών, αναπτυξιακών και διαπολιτισμικών προσεγγίσεων για την κατανόηση της εθνοτικής ταυτότητας των μεταναστών εφήβων. Υπό το πρίσμα των θεωρητικών μοντέλων, παρουσιάζονται και συζητούνται τα ευρήματα εμπειρικής έρευνας με εφήβους μετανάστες στην Ελλάδα. Το ζήτημα, πέραν του θεωρητικού ενδιαφέροντος, βρίσκεται διαρκώς στην επικαιρότητα στη χώρα μας τα τελευταία χρόνια εξαιτίας του ραγδαίου ρυθμού αύξησης των μεταναστών, αλλά και των ετερόκλητων απόψεων όσον αφορά τις προτεινόμενες πολιτικές. Είναι χαρακτηριστικό ότι, ενώ από το 1929 μέχρι το 1991 το νομικό πλαίσιο για τη μετανάστευση παρέμενε ουσιαστικά αναλλοίωτο, μεταξύ 2001-2010 έχουν ψηφιστεί τέσσερις νόμοι για τη ρύθμιση θεμάτων, όπως η είσοδος και διαμονή των μεταναστών, η κοινωνική ένταξή τους και η απόδοση ελληνικής ιθαγένειας (βλ. Καλοφωλιάς, 2011, για σχετική ανασκόπηση). Το κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο στο οποίο εγγράφονται οι μεταναστευτικές ροές σε δεδομένη χρονική συγκυρία κάθε άλλο παρά αδιάφορο είναι για την Ψυχολογία, καθώς έχει διαπιστωθεί πως η ψυχολογική προσαρμογή των μεταναστών έπεται της κοινωνικο-οικονομικής ένταξής τους (Berry, 2006). Επιπλέον, έχει βρεθεί ότι η προσαρμογή αυτή συναρτάται σε σημαντικό βαθμό με τις διεργασίες του επιπολιτισμού,

---

αφορά την αίσθηση του ανήκειν σε μία εθνοπολιτισμική ομάδα, γενικά. Η προεξάρχουσα πολιτισμική ταυτότητα των μελών ενός κράτους-έθνους αναφέρεται ως *εθνική ταυτότητα* (national identity). Κατ' αντιδιαστολή, η πολιτισμική ταυτότητα ομάδων διαφορετικής καταγωγής από τη χώρα διαμονής, όπως οι μετανάστες, αποδίδεται ως *εθνοτική ταυτότητα* (ethnic identity). Από τα παραπάνω προκύπτει ότι το ίδιο πολιτισμικό περιεχόμενο μπορεί να λάβει τον χαρακτήρα της εθνικής είτε της εθνοτικής ταυτότητας, ανάλογα με το ευρύτερο κοινωνικο-πολιτισμικό πλαίσιο εντός του οποίου μελετιέται, καθώς και τις εθνοπολιτισμικές ομάδες που συγκρίνονται κάθε φορά. Για παράδειγμα, η ελληνική πολιτισμική ταυτότητα συγκροτεί την *εθνική ταυτότητα* των Ελλήνων γηγενών και την εθνοτική ταυτότητα των ελληνικής καταγωγής μεταναστών που ζουν σε ξένες χώρες.

ανεξάρτητα από τη διάρκεια παραμονής των μεταναστών στη χώρα υποδοχής (Μπεζεβέγκης, 2008. Besevegis & Pavlopoulos, 2008).

1. Κοινωνικοψυχολογικές προσεγγίσεις της εθνοτικής ταυτότητας²

Σύμφωνα με τη θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας (Tajfel & Turner, 1979, 1986), η ένταξη του ατόμου σε μια ομάδα βασίζεται στην κοινωνική κατηγοριοποίηση, δηλαδή στη διάκριση μεταξύ εσω-ομάδας και εξω-ομάδας, με την ενεργοποίηση του μηχανισμού της κοινωνικής σύγκρισης. Ο μηχανισμός αυτός εξυπηρετεί τη διατήρηση θετικής κοινωνικής ταυτότητας σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο, ενισχύοντας παράλληλα τις προκαταλήψεις σε βάρος της εξω-ομάδας. Όταν τα άτομα βιώνουν αρνητική κοινωνική ταυτότητα, υιοθετούν ορισμένες στρατηγικές προκειμένου να αποφύγουν την υποβάθμισή της.

Η ταξινόμια των Blanz, Mummendey, Mielke και Klink (1998) περιγράφει τέσσερις κατηγορίες στρατηγικών για τη διαφύλαξη της απειλούμενης κοινωνικής ταυτότητας, ανάλογα με τον ατομικό ή συλλογικό χαρακτήρα και το γνωστικό ή συμπεριφορικό τους υπόβαθρο: (α) Η ατομική κινητικότητα ή αφομοίωση είναι συμπεριφορικού τύπου ατομική στρατηγική, κατά την οποία τα άτομα επιχειρούν να μοιάσουν στα μέλη της εξω-ομάδας. (β) Η εξατομίκευση αναφέρεται στην προσπάθεια διαχωρισμού από τα μέλη της εσω-ομάδας και αποτελεί γνωστικού τύπου ατομική στρατηγική. (γ) Ο κοινωνικός ανταγωνισμός βασίζεται στην αναζήτηση θετικής διάκρισης μέσω της ευθείας σύγκρισης με την εξω-ομάδα και είναι συμπεριφορικού τύπου συλλογική στρατηγική. (δ) Η κοινωνική δημιουργικότητα αποτελεί συλλογική γνωστική στρατηγική και περιλαμβάνει την επαναξιολόγηση της διάστασης της σύγκρισης, έτσι ώστε να ευνοεί την εσω-ομάδα. Αυτό επιτυγχάνεται με διάφορους τρόπους, όπως η μείωση της αποδιδόμενης αξίας του κριτηρίου σύγκρισης, ο εντοπισμός νέων διαστάσεων σύγκρισης και η υιοθέτηση καθοδικών (έναντι ανοδικών) συγκρίσεων.

Μεταφέροντας τις προβλέψεις της θεωρίας της κοινωνικής ταυτότητας στο πεδίο του επιπολιτισμού, ένας μετανάστης θα μπορούσε να αντιμετωπίσει την προσλαμβανόμενη απειλή σε βάρος της εθνοτικής του ταυτότητας

---

2. Οι κοινωνικοψυχολογικές προσεγγίσεις χρησιμοποιούν συχνά τον όρο *ethnic identity* για να αναφερθούν τόσο στην *εθνοτική* όσο και στην *εθνική ταυτότητα*.

τας επιδιώκοντας να αφομοιωθεί στην κοινωνία υποδοχής (ατομική κινητικότητα), διαχωρίζοντας τη θέση του από τους συμπατριώτες (εξατομίκευση), συμμετέχοντας σε κινητοποιήσεις για τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων του (κοινωνικός ανταγωνισμός), είτε δίνοντας έμφαση σε τομείς που η εθνική του ομάδα υπερέχει ή αποφεύγοντας τις συγκρίσεις με άλλες εθνικές ομάδες που πλεονεκτούν (κοινωνική δημιουργικότητα).

Η επιλογή στρατηγικής είναι συνάρτηση της διαπερατότητας των ορίων μεταξύ των ομάδων, της σταθερότητας της θέσης της εσω-ομάδας και της νομιμότητας που αποδίδεται στο κοινωνικό σύστημα (Tajfel & Turner, 1979, 1986). Στο ανωτέρω παράδειγμα προσλαμβανόμενης απειλής σε βάρος της εθνοτικής ταυτότητας, αναφέρεται ενδεικτικά ότι η ελαστικότητα των διατάξεων περί απόδοσης ιθαγένειας μπορεί να ενθαρρύνει την ατομική κινητικότητα των μεταναστών, η αποδοχή της σταθερότητας της κοινωνικής διαστρωμάτωσης ενδέχεται να οδηγήσει σε στρατηγικές κοινωνικής δημιουργικότητας, ενώ η αμφισβήτηση της νομιμότητας του συστήματος ίσως εντείνει τον κοινωνικό ανταγωνισμό μέσω της ανοιχτής σύγκρουσης.

Προεκτείνοντας το θεωρητικό υπόδειγμα της κοινωνικής ταυτότητας, ο Turner και οι συνεργάτες του (Turner, Hogg, Oakes, Reicher, & Wetherell, 1987) διατύπωσαν τη θεωρία της αυτοκατηγοριοποίησης. Σύμφωνα με αυτήν, οι κοινωνικές συνθήκες θέτουν όρια μεταξύ των ομάδων, ο βαθμός ευκρίνειας των οποίων ποικίλλει ανάλογα με το πλαίσιο και συνιστά το εφαλτήριο για την ενεργοποίηση διομαδικών φαινομένων, όπως η προκατάληψη και η σύγκρουση. Ως κοινωνικές κατασκευές, οι ταυτότητες στηρίζονται σε αυτο-κατηγοριοποιήσεις ανάλογα με διάφορα επίπεδα αφαίρεσης (διατομικό, διομαδικό ή υπερκείμενο επίπεδο), πάνω στη βάση κοινωνικών συγκρίσεων που δίνουν έμφαση στις σχετικές διαφορές μεταξύ των ομάδων.

Σε αντίθεση με τις παραπάνω προσεγγίσεις, η θεωρία των μηχανισμών επεξεργασίας της ταυτότητας (Breakwell, 1986) αποφεύγει τη διχοτόμηση μεταξύ ατομικής και κοινωνικής ταυτότητας ως πλασματική. Η θεωρία αυτή προτείνει ότι στη διαδικασία κατασκευής του εαυτού εμπλέκονται δύο μηχανισμοί: η αφομοίωση-προσαρμογή των νέων πληροφοριών στη δομή της ταυτότητας και η αξιολόγηση του περιεχομένου της ταυτότητας. Οι μηχανισμοί αυτοί καθοδηγούνται από τέσσερις κινητήριες αρχές: τη διαχρονική και διαπεριστασιακή συνεκτικότητα, την ιδιαιτερότητα σε σχέση με άλλες ταυτότητες, την αυτοαποτελεσματικότητα/αίσθηση ελέγχου και την αυτοεκτίμηση (Breakwell, 1992). Προεκτείνοντας τη θεωρία, οι Vignoles, Chryssochoou και Breakwell (2002) πρότειναν δύο επιπλέον κινητήριες αρχές: την ανάγκη του ανήκειν και την ανάγκη για νοηματοδότηση της

ζωής. Όταν η έκφραση των παραπάνω αρχών παρεμποδίζεται, π.χ. λόγω κοινωνικών αλλαγών, τότε η ταυτότητα απειλείται. Οι στρατηγικές που ενεργοποιούνται για την αντιμετώπιση της προσλαμβανόμενης απειλής κατά της ταυτότητας κινούνται σε τρία επίπεδα: το ενδοψυχικό (απομάκρυνση από την απειλή μέσω άρνησης ή με τη δημιουργία πλασματικών εαυτών, αποδοχή της κατάστασης, επαναξιολόγηση του περιεχομένου της ταυτότητας), το διαπροσωπικό (απομόνωση του εαυτού, αρνητισμός, υποβάθμιση της απειλητικής θέσης, συμμόρφωση με τη νέα κατάσταση) και το διομαδικό (συμμετοχή σε περισσότερες από μία ομάδες, αναζήτηση ομαδικής στήριξης, ανάληψη ομαδικής δράσης) (Breakwell, 1986). Στα θετικά της θεωρίας των μηχανισμών επεξεργασίας της ταυτότητας πιστώνεται ότι ενσωματώνει με επιτυχία πολλαπλά επίπεδα ανάλυσης (μικροσύστημα, μεσοσύστημα, μακροσύστημα) και ότι έχει υποστηριχθεί από εμπειρικά δεδομένα (Jaspal & Cinnarella, 2012).

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι οι κοινωνικοψυχολογικές προσεγγίσεις ερμηνεύουν τις αλλαγές που συντελούνται στη δομή της ταυτότητας σε συνάρτηση με ευρύτερες κοινωνικές μεταβολές. Έννοιες όπως η κοινωνική σύγκριση, η προσλαμβανόμενη απειλή και η κατηγοριοποίηση κατέχουν κεντρικό ρόλο. Από το άλλο μέρος, οι κοινωνικοψυχολογικές θεωρίες έχουν οδηγήσει σε περιορισμένες εφαρμογές σχετικά με τη μελέτη του επιπολιτισμού και της εθνοτικής ταυτότητας (Ward, Bochner, & Furnham, 2001). Ας σημειωθεί εδώ ότι στα πεδία αυτά δεν σπανίζουν οι περιγραφικές έρευνες που στερούνται θεωρητικής θεμελίωσης. Οι σχετικές απόπειρες διασύνδεσης είναι μάλλον πρόσφατες, κινούνται σε επίπεδο διατύπωσης ερευνητικών υποθέσεων και έχουν παραγάγει ελάχιστα εμπειρικά ευρήματα (Padilla & Perez, 2003).

2. Αναπτυξιακές προσεγγίσεις της εθνοτικής ταυτότητας

Κυρίαρχο θεωρητικό υπόδειγμα στη μελέτη της ταυτότητας από αναπτυξιακή σκοπιά είναι αναμφισβήτητα αυτό του Erikson (1968). Ο Erikson περιέγραψε τη διαμόρφωση της προσωπικότητας ως δυναμική διαδικασία επίλυσης αναπτυξιακών κρίσεων. Η εξέλιξή της έχει συγκεκριμένο ρυθμό και ακολουθία, ενώ συντελείται σε μια σειρά από κρίσιμες περιόδους-στάδια. Η διαμόρφωση της ταυτότητας του Εγώ συμπίπτει χρονικά με την εφηβική ηλικία και είναι αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης βιολογικών, ψυχολογικών και κοινωνικοπολιτισμικών παραγόντων, με σκοπό την προσαρμογή στις συνεχώς μεταβαλλόμενες κοινωνικές απαιτήσεις. Η σημασία

που έχει η ψυχολογική ταυτότητα για τη μετάβαση στην ενήλικη ζωή συνδέεται με το γεγονός ότι ο έφηβος καλείται να διερευνήσει και να δεσμευτεί σε μια σειρά από θέματα, όπως είναι το επάγγελμα, οι ρόλοι, η ιδεολογία (θρησκευτική, οικονομική, πολιτική), η φιλοσοφία ζωής, ο ρόλος του φύλου, οι αξίες, καθώς και ως προς τη σημασία που έχει για τον ίδιο η εθνική ταυτότητα, ο πολιτισμός και η εθνότητα. Υπό το πρίσμα αυτό, η διαμόρφωση υγιούς ταυτότητας αποτελεί μέρος της βέλτιστης ψυχολογικής λειτουργίας και είναι ενδεικτική της ψυχικής υγείας του αναπτυσσόμενου ατόμου (Vleioras & Bosma, 2005).

Αν και η θεωρία του Erikson έχει σαφή ατομικό προσανατολισμό, δεν παραβλέπει τη σημασία του κοινωνικοπολιτισμικού περιβάλλοντος. Μεταφράζοντας τα δικά του λόγια, «η αληθινή ταυτότητα συναρτάται με την υποστήριξη που λαμβάνει το νεαρό άτομο από τη συλλογική αίσθηση ταυτότητας που χαρακτηρίζει τις σημαντικές για το ίδιο κοινωνικές ομάδες: την κοινωνική τάξη, την εθνότητα, τον πολιτισμό» (Erikson, 1964, σελ. 93). Μέσω της διαγενεακής κοινωνικοποίησης, η κοινωνία καλείται να δείξει εμπιστοσύνη και να παράσχει στον έφηβο ασφάλεια, προκειμένου αυτός να βιώσει την αυτονομία του Εγώ, να πραγματώσει τους στόχους που έχει επιλέξει, να αναλάβει πρωτοβουλίες και να καθορίσει το μέλλον του. Επιπλέον, οφείλει να του δώσει ευκαιρίες για πειραματισμό, να τον αποδέχεται, να στηρίζει τις δεσμεύσεις και τις επιλογές του. Οι κοινωνίες, ωστόσο, διαφέρουν ως προς τους αποδεκτούς στόχους που το άτομο καλείται να πραγματώσει κατά τη διαδικασία διαμόρφωσης της ψυχολογικής του ταυτότητας. Οι στόχοι αυτοί αφορούν στο φύλο, τη φυλή, την κοινωνική τάξη, την εθνότητα, τη θρησκεία και την οικογένεια. Η άποψη αυτή μπορεί να φαίνεται συντηρητική, λόγω της έμφασης που δίνει στη συμμόρφωση με τις ισχύουσες κοινωνικές νόρμες. Ωστόσο, ο Erikson κάνει λόγο για τη δυνατότητα του ατόμου να διευρύνει τους σχετικούς με την ταυτότητα στόχους πέρα από τα στενά όρια της κοινωνίας στην οποία ζει (Waterman, 1992).

Με αφετηρία το μοντέλο του Erikson για τα στάδια ψυχοκοινωνικής ανάπτυξης, και ειδικότερα το στάδιο «ταυτότητα-σύγχυση ρόλων», ο Marcia (1980) εισήγαγε το θεωρητικό υπόδειγμα των ψυχολογικών τύπων-παραλλαγών της ταυτότητας. Οι τύποι αυτοί προκύπτουν από το συνδυασμό δύο διαστάσεων, της διερεύνησης και της δέσμευσης. Οι δύο αυτές διαστάσεις αναφέρονται στο βαθμό που τα άτομα έχουν βιώσει την κρίση ταυτότητας και έχουν δεσμευτεί ως προς την έννοια του εαυτού. Οι παραλλαγές της ψυχολογικής ταυτότητας κατά την τυπολογία του Marcia είναι οι εξής: σύγχυση ταυτότητας (χαμηλή διερεύνηση, χαμηλή δέσμευση), δοτή ή πρό-

ωρα σχηματισμένη ταυτότητα (χαμηλή διερεύνηση, υψηλή δέσμευση), μορατόριουμ (υψηλή διερεύνηση, χαμηλή δέσμευση) και κατακτημένη ταυτότητα (υψηλή διερεύνηση, υψηλή δέσμευση). Αν και η αρχική υπόθεση ήταν ότι οι τύποι της ταυτότητας είναι ιεραρχικά οργανωμένοι και εξελίσσονται κατά τρόπο γραμμικό, νεότερα δεδομένα δείχνουν ότι άτομα με κατακτημένη ταυτότητα είναι πιθανό να παλινδρομήσουν στις αναπτυξιακά πιο ανώριμες μορφές της δοτής/πρόωρα σχηματισμένης ταυτότητας ή της σύγχυσης λόγω εσωτερικών ψυχολογικών διεργασιών ή σημαντικών γεγονότων ζωής (Slugoski, Marcia, & Koopman, 1984).

Παρά την πλούσια βιβλιογραφία πάνω σε θέματα ψυχολογικής ταυτότητας και εθνοτικής ταυτότητας, είναι λιγοστές οι ερευνητικές απόπειρες διασύνδεσης των δύο πεδίων. Επισημαίνοντας το κενό αυτό, οι Schwartz, Zamboanga και Weisskirch (2008) προτείνουν την υιοθέτηση πολυδιάστατων προσεγγίσεων της ταυτότητας, την επεξεργασία κατάλληλων ψυχομετρικών μέσων και τη συγκριτική μελέτη των ταυτοτικών διεργασιών σε ψυχολογικό και εθνικό επίπεδο, μεταξύ διαφορετικών εθνοπολιτισμικών ομάδων. Η επίγνωση της εθνοτικής ταυτότητας μπορεί να είναι ανιχνεύσιμη ήδη νωρίτερα από την ηλικία των τεσσάρων ετών, όπως δείχνουν τα ευρήματα εμπειρικής έρευνας με παιδιά Ρομά στην Ελλάδα (Pneumatikos, Geka, & Divane, 2010). Ωστόσο, η διαπραγμάτευση και επίλυση θεμάτων σχετικών με την εθνοτική ταυτότητα αποκτά κεντρική σημασία στην εφηβεία και συνδέεται θετικά με τη διαμόρφωση της ταυτότητας του Εγώ (Phinney & Rosenthal, 1992).

Η Phinney (1989) εφάρμοσε την τυπολογία του Marcia στη μελέτη της εθνοτικής ταυτότητας και διαπίστωσε ότι η κατακτημένη εθνοτική ταυτότητα χαρακτηρίζεται από ασφαλή δέσμευση του ατόμου σε μια εθνοπολιτισμική ομάδα, η οποία προκύπτει από ενεργητική διερεύνηση, γνώση και κατανόηση του συγκεκριμένου πολιτισμού, συνδέεται δε με υψηλή αυτοεκτίμηση και θετική ψυχοκοινωνική προσαρμογή. Συνακολούθως, το μορατόριουμ χαρακτηρίζεται από την ενεργητική διερεύνηση της σημασίας και του περιεχομένου της εθνοτικής ταυτότητας κατά τα αρχικά στάδια της επιπολιτισμικής διαδικασίας. Οι άλλες δύο μορφές εθνοτικής ταυτότητας, δηλαδή η σύγχυση και η δοτή/πρόωρα σχηματισμένη ταυτότητα, δεν προέκυψαν με σαφήνεια και για τον λόγο αυτόν αποτέλεσαν ενιαίο τύπο, την ανεξερεύνητη εθνοτική ταυτότητα, η οποία συνδέεται με υψηλό βαθμό επιπολιτισμικού στρες. Παρ' όλα αυτά, σε νεότερη αποτίμηση ζητημάτων εννοιολογικού προσδιορισμού και μέτρησης της εθνοτικής ταυτότητας, η Phinney προκρίνει την ποσοτική αξιολόγηση των δύο διαστάσεων της διερεύνησης και της δέσμευσης, χωρίς να κάνει ρητή αναφορά στην τυπολογική προσέγγιση (Phinney & Ong, 2007).

3. *Επιπολιτισμός, εθνοτική ταυτότητα και προσαρμογή των μεταναστών*

Ενώ τα αρχικά μοντέλα του επιπολιτισμού ήταν μονοδιάστατα, τοποθετώντας τη διατήρηση της εθνοπολιτισμικής ταυτότητας στον αντίθετο πόλο της αφομοίωσης των μεταναστών στη χώρα υποδοχής, το κυρίαρχο σύγχρονο θεωρητικό σχήμα υποθέτει ότι οι διαστάσεις της πολιτισμικής διατήρησης και της διομαδικής επαφής είναι ανεξάρτητες μεταξύ τους (βλ. Rudmin, 2009, για σχετική ανασκόπηση). Οι μετανάστες, αλλά και οι κοινωνίες υποδοχής, καλούνται να τοποθετηθούν απέναντι σε δύο ερωτήματα: (α) Πόσο σημαντική θεωρείται η διατήρηση των παραδόσεων και της ταυτότητας της εθνοπολιτισμικής ομάδας καταγωγής; (β) Πόσο σημαντική θεωρείται η σύναψη σχέσεων των μεταναστών με μέλη της κοινωνίας υποδοχής; Από τη συνδυαστική απάντηση, θετική ή αρνητική, στα παραπάνω ερωτήματα προκύπτουν τέσσερις στρατηγικές: εναρμόνιση/πολυπολιτισμικότητα³ (υψηλή πολιτισμική διατήρηση, υψηλή διαπολιτισμική επαφή), αφομοίωση/συγχώνευση (χαμηλή πολιτισμική διατήρηση, υψηλή διαπολιτισμική επαφή), διαχωρισμός/διακρίσεις (υψηλή πολιτισμική διατήρηση, χαμηλή διαπολιτισμική επαφή) και περιθωριοποίηση/αποκλεισμός (χαμηλή πολιτισμική διατήρηση, χαμηλή διαπολιτισμική επαφή) (Berry, 1997, 2006). Η κριτική που έχει ασκηθεί στο παραπάνω μοντέλο επικεντρώνεται στην απουσία επαρκούς θεωρητικής θεμελίωσης και στον στατικό χαρακτήρα του, καθώς αποτυγχάνει να αναδείξει τις δυναμικές αλληλεπιδράσεις και μεταβολές που συντελούνται στο αναπτυξιακό επίπεδο και στο πεδίο των διομαδικών σχέσεων (βλ., π.χ., Chirkov, 2009). Παρ' όλα αυτά, η συμβολή του κρίνεται σημαντική, αν τουλάχιστον κρίνει κανείς με βάση το πλήθος των ερευνών που το έχουν υιοθετήσει.

Στο σημείο αυτό είναι σκόπιμο να γίνουν δύο διευκρινήσεις: Πρώτον, στη βιβλιογραφία συχνά παρατηρείται σύγχυση ανάμεσα στη διάσταση της πολιτισμικής διατήρησης, του μοντέλου του επιπολιτισμού, και στην έννοια της εθνοτικής ταυτότητας. Σημειώνεται ότι η διατήρηση των εθνοπολιτισμικών παραδόσεων και ο υψηλός βαθμός σχέσεων με συμπατριώτες δεν συνεπάγονται απαραίτητα αντίστοιχα υψηλό βαθμό διερεύνησης και δέσμευσης της εθνοτικής ταυτότητας. Παρόλο που οι δύο αυτές μεταβλη-

3. Σύμφωνα με τον Berry (1997, 2006), η πρώτη ονομασία κάθε στρατηγικής δηλώνει την ορολογία που χρησιμοποιείται από τη σκοπιά των μεταναστών, ενώ η δεύτερη ονομασία αφορά στη μελέτη του επιπολιτισμού από τη σκοπιά της χώρας υποδοχής, ώστε να αποφευχθεί η σύγχυση των επιπέδων ανάλυσης.

τές ερευνητικά εμφανίζουν θετική συνάφεια μεταξύ τους, οι επιπτώσεις τους στην προσαρμογή των μεταναστών διαφέρουν. Για παράδειγμα, έχει βρεθεί ότι, ενώ η προσκόλληση στους συμπατριώτες με τη μορφή της στρατηγικής του διαχωρισμού προβλέπει αρνητικά την προσαρμογή (Besevegis & Pavlopoulos, 2008), η δέσμευση στην εθνοτική ταυτότητα συνδέεται θετικά με αυτήν (Motti-Stefanidi, Pavlopoulos, Obradović, & Masten, 2008).

Η δεύτερη διευκρίνιση αφορά στην ίδια την έννοια της προσαρμογής και στη διάκρισή της από παρόμοιους όρους, όπως ένταξη, αφομοίωση ή ενσωμάτωση, που μερικές φορές χρησιμοποιούνται εκ παραδρομής ως συνώνυμοι. Η προσαρμογή είναι ψυχολογική έννοια ατομικού επιπέδου ανάλυσης, δεν προεξοφλεί συγκεκριμένη έκβαση –αν και υπονοεί ασύμμετρη κοινωνική επιρροή– και αξιολογείται με όρους λειτουργικότητας. Στις σχετικές έρευνες διακρίνονται συνήθως δύο τομείς: η ψυχολογική προσαρμογή (π.χ. αυτοεκτίμηση, υποκειμενική ευτυχία, απουσία ψυχολογικών συμπτωμάτων) και η κοινωνικοπολιτισμική προσαρμογή (π.χ. διαπροσωπικές σχέσεις, κοινωνική επάρκεια, υποστηρικτικά δίκτυα) (Berry, 1997, 2006). Η ένταξη, από το άλλο μέρος, είναι έννοια ομαδικού επιπέδου και σηματοδοτεί τη δυναμική πορεία προς μια κατάσταση απουσίας οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών διακρίσεων μεταξύ συγκρίσιμων δημογραφικά μεταναστευτικών-ημεδαπών πληθυσμιακών ομάδων (Κόντης, 2009). Ενώ όροι, όπως ενσωμάτωση ή αφομοίωση, υπονοούν συγκεκριμένο προφίλ ένταξης/προσαρμογής των μεταναστών, το οποίο υπαγορεύεται από ιδεολογικές επιλογές και ενθαρρύνεται μέσα από συμβατές πολιτικές πρακτικές.

Όσον αφορά στους εφήβους μετανάστες, παράλληλα και συμπληρωματικά προς τη διαμόρφωση ταυτότητας του Εγώ, σημαντικό αναπτυξιακό στόχο αποτελεί η ικανότητά τους να «πλοηγούνται» μεταξύ δύο πολιτισμών και να διαπραγματεύονται τη διαμόρφωση της πολιτισμικής τους ταυτότητας κατά τρόπο ώστε, αφενός, να διατηρήσουν δεσμούς με την οικογένειά τους και, αφετέρου, να ενταχθούν στη χώρα υποδοχής (LaFromboise, Coleman & Gerton, 1993). Στη διαδικασία αυτή φαίνεται να υπεισέρχονται κατ' εξοχήν οικολογικοί και κοινωνικοπολιτισμικοί παράγοντες, όπως είναι το σχολικό περιβάλλον, οι σχέσεις με τους συνομηλίκους, η προσλαμβανόμενη διάκριση, η οικογένεια και η άσκηση του γονικού ρόλου (Côté, 1996).

Στις πολυπολιτισμικές κοινωνίες, η επίδραση του σχολικού περιβάλλοντος στη διαμόρφωση της εθνοτικής ταυτότητας συνδέεται με την κοινωνική θέση των εθνοπολιτισμικών ομάδων. Ωστόσο, σε σύγκριση με το οικο-

γενειακό περιβάλλον, το σχολικό πλαίσιο φαίνεται ότι ασκεί πιο περιορισμένη επίδραση στη διαμόρφωση της εθνοτικής ταυτότητας (Sabatier, 2008). Οι Lysne και Levy (1997) διαπιστώνουν ότι η πολιτισμική ετερογένεια οδηγεί στην άμβλυνση των χαρακτηριστικών της χώρας προέλευσης και στην υιοθέτηση πολιτισμικών χαρακτηριστικών της χώρας υποδοχής. Αντίθετα είναι τα συμπεράσματα των Supple, Ghazarian, Frabut, Pluckett και Sands (2006), οι οποίοι υποστηρίζουν ότι ο υψηλός βαθμός πολιτισμικής ετερογένειας στο σχολείο ενισχύει τη διατήρηση της κουλτούρας της χώρας προέλευσης μέσω της δημιουργίας υπο-ομάδων με κοινό πολιτισμικό υπόβαθρο. Σε παρόμοιο πλαίσιο εγγράφονται οι σχέσεις με τους συνομηλίκους. Οι Phinney, Horenzyk, Liebkind και Vedder (2001) υποστηρίζουν ότι η αλληλεπίδραση μεταξύ εφήβων της ίδιας εθνικής ομάδας συνιστά προβλεπτικό παράγοντα για τη διαμόρφωση της εθνοτικής ταυτότητας. Αυτό αποδίδεται στο γεγονός ότι η ομάδα των ομοεθνών συνομηλίκων αποτελεί υποστηρικτικό δίκτυο για τους εφήβους μετανάστες (Smith & Schneider, 2000).

Σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της εθνοτικής ταυτότητας των μεταναστών φαίνεται να διαδραματίζει η προσλαμβανόμενη διάκριση, αν και τα ερευνητικά πορίσματα είναι μάλλον αντιφατικά. Αρκετές μελέτες αναφέρουν θετική συνάφεια (Phinney, 1990), κάποιες άλλες αρνητική (Greene, Way, & Pahl, 2006), ενώ ορισμένες έρευνες δεν εντοπίζουν συστηματική συσχέτιση (Verkuyten, 2002). Ωστόσο, όταν μελετώνται οι επιμέρους διαστάσεις της εθνοτικής ταυτότητας (έναντι μιας συνολικής μέτρησης), καταγράφεται θετική συμμεταβολή της με την προσλαμβανόμενη διάκριση (Pahl & Way, 2006). Το εύρημα αυτό είναι συμβατό με το θεωρητικό μοντέλο της απόρριψης-ταύτισης (Branscombe, Schmitt, & Harvey, 1999), το οποίο υποθέτει ότι η ενίσχυση του δεσμού με την εθνοπολιτισμική ομάδα καταγωγής μπορεί να μετριάσει τις αρνητικές επιπτώσεις της προσλαμβανόμενης διάκρισης στην ψυχολογική προσαρμογή. Σε διαχρονική έρευνα, οι Jasinskaja-Lahti, Liebkind και Solheim (2009) εντόπισαν ένα ελαφρώς τροποποιημένο μοτίβο συσχετίσεων. Σύμφωνα με αυτό, η προσλαμβανόμενη διάκριση σε βάρος των μεταναστών οδηγεί σε αποεπένδυση από την πολιτισμική ταυτότητα της χώρας υποδοχής, η οποία με τη σειρά της συμβάλλει στην αύξηση των εχθρικών στάσεων απέναντι στην ομάδα των γηγενών.

Οι οικογενειακοί παράγοντες σχετίζονται με τη διαμόρφωση της εθνοτικής ταυτότητας και την προσαρμογή των μεταναστών στη χώρα υποδοχής μέσω της πολιτισμικής μεταβίβασης, η οποία περιλαμβάνει τη μετάδοση αξιών και στάσεων, τον τρόπο ζωής, την έκφραση συναισθημάτων, τη

γλώσσα και τη διατήρηση των πολιτισμικών παραδόσεων και συμπεριφορών (Schönpflug, 2001). Αν και στον τομέα αυτόν τα ευρήματα των ερευνών είναι επίσης αντιφατικά, φαίνεται ότι καθένας από τους δύο γονείς ασκεί διαφορετική επίδραση, με το ρόλο της μητέρας να θεωρείται πιο καθοριστικός (Killian & Hegtvedt, 2003). Συνολικά, η αίσθηση του ανήκειν σε μια εθνική ομάδα μεταδίδεται ευκολότερα όταν οι γονείς είναι διαλεκτικοί και ευέλικτοι, δηλαδή συνδυάζουν τον έλεγχο με τη ζεστασιά και την ενίσχυση της αυτονομίας του εφήβου (Davey, Stone-Fish, Askew, & Robila, 2003).

Τα εμπειρικά δεδομένα δείχνουν ότι υπάρχει θετική συνάφεια μεταξύ εθνοτικής ταυτότητας και ψυχικής υγείας. Σε σχετική ανασκόπηση, οι Phinney και Kohatsu (1997) συμπεραίνουν ότι τα πιο ανώριμα στάδια διαμόρφωσης της εθνοτικής ταυτότητας (δηλαδή απουσία διερεύνησης, σύγχυση) συνδέονται με χαμηλή αυτοεκτίμηση, ενώ η κατακτημένη εθνοτική ταυτότητα συνδέεται με θετική αυτοαντίληψη και χαμηλό βαθμό επιπολιτισμικού στρες. Ανάλογα είναι τα ευρήματα των Phillips Smith, Walker, Fields, Brookins και Seay (1999), σύμφωνα με τα οποία η κατακτημένη εθνοτική ταυτότητα συνεισφέρει σημαντικά στη σχολική επιτυχία, την αυτοαποτελεσματικότητα και την επίτευξη ακαδημαϊκών και επαγγελματικών στόχων. Ομοίως, οι Roberts, Phinney, Masse, Chen, Roberts και Romero (1999) διαπιστώνουν ότι το επίπεδο επίτευξης της εθνοτικής ταυτότητας συνδέεται θετικά με τις στρατηγικές αντιμετώπισης του άγχους, την αυτοεκτίμηση και την αισιοδοξία, ενώ παρουσιάζει αρνητική συσχέτιση με τη μοναξιά και την κατάθλιψη. Σύμφωνα με αυτούς τους ερευνητές, οι παραπάνω συσχετίσεις είναι ισχυρότερες όσο μεγαλύτερη σημασία αποδίδεται από τα άτομα στην ταύτιση με την εθνοπολιτισμική τους ομάδα. Μετά από εκτενή μελέτη 5.366 εφήβων μεταναστών σε 13 χώρες υποδοχής, οι Berry, Phinney, Sam και Vedder (2006) κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι ο εθνοτικός προσανατολισμός συνδέεται με υψηλό επίπεδο ψυχολογικής προσαρμογής, αν και όχι με αντίστοιχα καλή κοινωνικοπολιτισμική προσαρμογή. Όταν όμως ο βαθμός δέσμευσης στην εθνοτική ταυτότητα συνοδεύεται από αντίστοιχο βαθμό υιοθέτησης της εθνικής ταυτότητας της χώρας υποδοχής, η προσαρμογή των εφήβων μεταναστών κυμάνθηκε σε παρόμοια υψηλό επίπεδο και για τους δύο τομείς, δηλαδή τον ψυχολογικό και τον κοινωνικοπολιτισμικό.

Συγκεκριμένα είναι τα ευρήματα που προέρχονται από τη σύγκριση μεταναστών πρώτης και δεύτερης γενιάς. Ενδεικτικά, οι Rothe, Pumariega και Sabagh (2011) παραπέμπουν σε μελέτες που διαπιστώνουν ότι οι μετανάστες δεύτερης γενιάς διατρέχουν μεγαλύτερο κίνδυνο ψυχιατρικών προ-

βλημάτων, τα οποία απορρέουν από αποδιοργανωμένη ταυτότητα, όπως η χρήση ουσιών, τα προβλήματα συμπεριφοράς και οι διαταραχές διατροφής. Σε άλλες περιπτώσεις δεν καταγράφονται διαφορές μεταξύ πρώτης και δεύτερης γενιάς όσον αφορά στις διαστάσεις της ψυχολογικής προσαρμογής και της εθνοτικής ταυτότητας (π.χ. Motti-Stefanidi, Pavlopoulos, Obradović, & Masten, 2008). Είναι πιθανό ότι μεθοδολογικά ζητήματα και παράγοντες πλαισίου θα μπορούσαν να ερμηνεύσουν αυτές τις αναντιστοιχίες. Για παράδειγμα, οι όροι *πρώτη γενιά* και *δεύτερη γενιά* ενδέχεται να μην υπονοούν μόνο διαφορές στη χώρα γέννησης, αλλά και στην ηλικία (όπου η πρώτη γενιά αποτελείται από τους μετανάστες γονείς των παιδιών που γεννήθηκαν στη χώρα υποδοχής και όχι από συνομηλικούς των παιδιών αυτών). Εξάλλου, οι Berry και Sabatier (2010) εξηγούν τις διαφορές που εντόπισαν ανάμεσα σε εφήβους μετανάστες δεύτερης γενιάς στο Παρίσι και στο Μόντρεαλ ανατρέχοντας στις πολιτικές των χωρών υποδοχής, οι οποίες θεωρείται ότι συνδέονται με την έκβαση της προσαρμογής τους.

Στην Ελλάδα, οι διεργασίες επιπολιτισμού και προσαρμογής μεταναστών και παλιννοστούντων εφήβων έχουν μελετηθεί υπό τη θεωρητική οπτική της ψυχικής ανθεκτικότητας (Masten & Motti-Stefanidi, 2009). Τα ευρήματα που αφορούν στην εθνοτική ταυτότητα είναι αρκετά συνεκτικά. Διαπιστώθηκε ότι, ανεξάρτητα από τη χώρα προέλευσης, η κατακτημένη εθνοτική ταυτότητα των εφήβων μεταναστών συνδέεται θετικά με την ψυχική ανθεκτικότητα, δηλαδή με την εμφάνιση ικανοποιητικής επάρκειας σε συνθήκες αντιξοότητας. Αντιθέτως, οι περισσότεροι ψυχικά ευάλωτοι και μη επαρκείς έφηβοι μετανάστες τοποθετήθηκαν σε πιο ανώριμα στάδια διαμόρφωσης της εθνοτικής ταυτότητας (Μόττη-Στεφανίδη, Ντάλλα, Παπαθανασίου, Τάκης, & Παυλόπουλος, 2006). Όταν οι δύο διαστάσεις της εθνοτικής ταυτότητας μελετήθηκαν ξεχωριστά, βρέθηκε ότι η αίσθηση του ανήκειν προβλέπει θετικά την αυτοεκτίμηση και αρνητικά τα συναισθηματικά συμπτώματα, ενώ η διερεύνηση της εθνοτικής ταυτότητας προβλέπει θετικά τη διαταρακτική συμπεριφορά και τα συναισθηματικά συμπτώματα και αρνητικά την ευσυνειδησία και την αυτοεκτίμηση. Συνολικά, υψηλότερος βαθμός δέσμευσης και χαμηλότερος βαθμός διερεύνησης της εθνοτικής ταυτότητας φάνηκε να σχετίζονται με καλύτερη ποιότητα προσαρμογής, ιδιαιτέρως στον ψυχολογικό τομέα και λιγότερο στον κοινωνικοπολιτισμικό (Motti-Stefanidi, Pavlopoulos, Obradović, & Masten, 2008).

Η διαπιστωμένη ανάγκη για σύνθεση των αποσπασματικών θεωριών και των, συχνά αντιφατικών, εμπειρικών ευρημάτων καταγράφεται σε πρόσφατες απόπειρες συνεργασίας ερευνητών από διαφορετικούς κλάδους της Ψυχολογίας, με σκοπό τη διατύπωση περιεκτικών ερμηνευτικών σχημά-

των. Το συνθετικό πλαίσιο που προτείνουν οι Motti-Stefanidi, Berry, Chryssochoou, Sam και Phinney (2012) ενσωματώνει τρεις προσεγγίσεις για τη μελέτη της προσαρμογής των μεταναστών εφήβων: την αναπτυξιακή, την επιπολιτισμική και την κοινωνικοψυχολογική. Το μοντέλο αυτό περιλαμβάνει τρία επίπεδα ανάλυσης: το ατομικό, το κοινωνιακό και το επίπεδο των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων. Το ατομικό επίπεδο αναφέρεται σε ενδοατομικά χαρακτηριστικά, όπως η προσωπικότητα, τα κίνητρα και η αυτορρύθμιση. Το κοινωνιακό επίπεδο συνοψίζει τους πολιτικούς, ιδεολογικούς, οικονομικούς και πολιτισμικούς παράγοντες, όπως οι αξίες και οι κοινωνικές αναπαραστάσεις. Ενώ το «ενδιάμεσο» επίπεδο των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων αναφέρεται σε όλα εκείνα τα πλαίσια όπου εκτυλίσσονται οι διαπροσωπικές σχέσεις των εφήβων, όπως η οικογένεια, το σχολείο, οι συνομήλικοι και η ομάδα των συμπατριωτών. Αν και κανένα από τα τρία επίπεδα δεν προκρίνεται ως ιεραρχικά ανώτερο, τονίζεται ιδιαίτερως η σημασία του επιπέδου των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων, καθώς αποτελεί το κατ' εξοχήν πεδίο σύγκλισης των τριών θεωρητικών προσεγγίσεων που συναπαρτίζουν το μοντέλο. Επιπλέον, ενσωματώνεται η παράμετρος του χρόνου, η οποία του προσδίδει δυναμικό χαρακτήρα και επιτρέπει την καταγραφή αναπτυξιακών και κοινωνικών μεταβολών. Η εμπειρική τεκμηρίωση της ερμηνευτικής και προγνωστικής αξίας του θεωρητικού αυτού πλαισίου αναμένεται να δώσει σημαντική ώθηση στη μελέτη της θετικής προσαρμογής των μεταναστών εφήβων.

4. *Εθνοτική ταυτότητα εφήβων μεταναστών στην Ελλάδα:*

Μια εμπειρική μελέτη

Τα ποσοτικά στοιχεία για την Ελλάδα⁴ θα ήταν αρκετά για να δικαιολογήσουν τη διεξαγωγή εμπειρικής έρευνας σχετικά με την εθνοτική ταυτότητα και την προσαρμογή των μεταναστών εφήβων στη χώρα μας. Ακόμα και στις συνθήκες της πρόσφατης οικονομικής κρίσης δεν αναμένεται δραμα-

---

4. Αν και τα επίσημα στατιστικά στοιχεία της απογραφής του 2011 δεν ήταν διαθέσιμα τον καιρό συγγραφής του κεφαλαίου αυτού, αναφέρεται ενδεικτικά ότι η αναλογική εκπροσώπηση των μεταναστών στο γενικό πληθυσμό εκτοξεύτηκε μεταξύ 1991-2001, από το 1.6% στο 7.3% (Fakiolas, 2003), ενώ πιο πρόσφατες εκτιμήσεις την ανεβάζουν στο 8.8% (Eurostat, 2010). Αντίστοιχη αύξηση καταγράφεται στο ποσοστό των μεταναστών μαθητών στα σχολεία, το οποίο προσεγγίζει το 10% για την Α/θμια εκπαίδευση (Γκότοβος & Μάρκου, 2004).

τική δημογραφική μεταβολή, καθώς έχει αυξηθεί ο αριθμός των μεταναστών δεύτερης γενιάς, οι οποίοι δεν θα ήταν εύκολο να μετακινηθούν εκ νέου στη χώρα προέλευσης των γονέων, εφόσον έχουν γεννηθεί στην Ελλάδα. Επιπλέον, ο δημόσιος διάλογος πάνω σε θέματα μετανάστευσης καθιστά αναγκαία την παραγωγή εμπειρικών δεδομένων προς μια συστηματική απότιμηση της κατάστασης, η οποία θα αντιπαρέρχεται κατά το δυνατόν τους σκοπούς των ιδεολογικών στρεβλώσεων.

Με βάση την ανασκόπηση της βιβλιογραφίας, η οποία προηγήθηκε, τέθηκαν δύο ερευνητικά ερωτήματα: (α) Ποιες είναι οι διεργασίες διαμόρφωσης της εθνοτικής ταυτότητας στους εφήβους μετανάστες; (β) Πώς συνδέεται η εθνοτική ταυτότητα με την ψυχολογική τους προσαρμογή; Αναφορικά με το πρώτο ερώτημα, ενώ δεν θα υπήρχαν λόγοι να περιμένει κανείς διαφορές μεταξύ μεταναστών και γηγενών εφήβων ως προς την ψυχολογική ταυτότητα, η ανάπτυξη της εθνοτικής ταυτότητας ενδέχεται να εμφανίσει χρονικό προβάδισμα στους μετανάστες εφήβους έναντι των γηγενών συνομηλίκων τους, καθώς η κοινωνική κατηγοριοποίηση που σχετίζεται με την εθνικότητα είναι πιο ενεργή σε αυτή την ομάδα (Roberts et al., 1999). Επιπλέον, αναμενόταν σχετική μετακίνηση της δεύτερης γενιάς προς την ελληνική κουλτούρα, σε συμφωνία με πορίσματα προηγούμενων ερευνών που μελέτησαν συγκρίσιμα δείγματα στη χώρα μας (Motti-Stefanidi, Pavlopoulos, Obradović, & Masten, 2008. Παυλόπουλος, Ντάλλα, Καλογήρου, Θεοδώρου, Μαρκούση, & Μόττη-Στεφανίδη, 2009). Αναφορικά με το δεύτερο ερώτημα, διατυπώθηκε η υπόθεση ότι η ψυχολογική και η εθνοτική ταυτότητα συμβάλλουν ανεξάρτητα και με θετικό τρόπο στην ψυχολογική προσαρμογή (Berry et al., 2006. Roberts et al., 1999).

4.1. Μέθοδος

Δείγμα. Στην έρευνα συμμετείχαν 683 έφηβοι, οι οποίοι φοιτούσαν στη Γ΄ Γυμνασίου (57.1%, μ.ό. ηλικίας: 14.9 έτη) και στη Β΄ Λυκείου (42.9%, μ.ό. ηλικίας 16.9 έτη), σε 14 περιοχές της Ελλάδας (Αττική 27.8%, Στερεά Ελλάδα 12.6%, Πελοπόννησος 11.5%, Κρήτη 13.2%, νησιά Αιγαίου 20.4%, νησιά Ιονίου 14.4%). Από αυτούς, οι 235 (34.4%) ήταν μετανάστες από την Αλβανία⁵ (97 πρώτης γενιάς και 138 δεύτερης γενιάς, δηλαδή γεν-

5. Σημειώνεται ότι ο αρχικός αριθμός των μεταναστών περιλάμβανε επιπλέον 82 εφήβους, οι οποίοι όμως αποκλείστηκαν από τη στατιστική επεξεργασία των δεδομένων καθώς οι χώρες καταγωγής τους παρουσίαζαν σημαντική ετερογένεια (Βαλκάνια, Ανατολική Ευ-

νημένοι στην Ελλάδα), ενώ οι 448 (65.6%) ήταν Έλληνες γηγενείς. Η κατανομή του φύλου ήταν σχετικώς ισορροπημένη (47.8% αγόρια, 52.2% κορίτσια) και δεν διέφερε ανάλογα με τη μεταναστευτική ιδιότητα. Παρόλο που η επιλογή των συμμετεχόντων έγινε με τη μέθοδο της συμπτωματικής δειγματοληψίας, η γεωγραφική διασπορά και η κατανομή των δημογραφικών χαρακτηριστικών διασφαλίζει ικανοποιητικό βαθμό οικολογικής εγκυρότητας, χωρίς η διαπίστωση αυτή να παραγνωρίζει τους μεθοδολογικούς περιορισμούς που χρειάζεται να ληφθούν υπ' όψιν κατά τη γενίκευση των ευρημάτων.

Μέσα και διαδικασία συλλογής των δεδομένων. Η συλλογή των ερευνητικών δεδομένων έγινε με ερωτηματολόγια αυτοαναφοράς που μετρούσαν διαστάσεις της ταυτότητας, του επιπολιτισμού και της ψυχολογικής προσαρμογής των εφήβων. Ειδικότερα, οι ψυχομετρικές κλίμακες που χρησιμοποιήθηκαν, έχουν ως εξής:

Η ψυχολογική ταυτότητα μετρήθηκε με το ερωτηματολόγιο Ego Identity Process Questionnaire (EIPQ, Balisteri, Busch-Rossnagel, & Geisinger, 1995, προσαρμοσμένο στα ελληνικά από την Γεωργαντή, 2009), το οποίο περιλαμβάνει 16 προτάσεις για τη δέσμευση ($\alpha=0.70$) και 16 προτάσεις για τη διερεύνηση της ψυχολογικής ταυτότητας ($\alpha=0.58$). Η εθνοτική ταυτότητα μελετήθηκε με την αναθεωρημένη έκδοση της κλίμακας Multigroup Ethnic Identity Measure (MEIM-R, Phinney & Ong, 2007), η οποία μετρά τη δέσμευση (3 προτάσεις, $\alpha=0.89$) και τη διερεύνηση της εθνοτικής ταυτότητας (3 προτάσεις, $\alpha=0.88$). Ο εθνοτικός αυτοπροσδιορισμός καταγράφεται με μια ανοιχτή ερώτηση στην κλίμακα αυτή, όπου οι συμμετέχοντες καλούνται να σημειώσουν την εθνική ομάδα στην οποία θεωρούν ότι ανήκουν. Επιπλέον, μελετήθηκαν οι διεργασίες επιπολιτισμού των μεταναστών εφήβων με το ερωτηματολόγιο Vancouver Index of Acculturation (VIA, Ryder, Alden, & Paulhus, 2000), από τη βαθμολόγηση του οποίου προκύπτουν δύο διαστάσεις: εθνοτικός προσανατολισμός/σχέσεις και επαφή με την ομάδα των συμπατριωτών (10 προτάσεις, $\alpha=0.89$), και

ρώπη, Αφρική, Δυτικές και υπερπόντιες χώρες), γεγονός που θα καθιστούσε προβληματική την ερμηνεία των ευρημάτων αναφορικά με το περιεχόμενο της εθνοτικής ταυτότητας. Η ίδια η επικέντρωση στους εφήβους από την Αλβανία εμπεριέχει έναν δυνάμει περιορισμό, ο οποίος προκύπτει από τη δυσκολία διάκρισης – για δεοντολογικούς, όσο και πρακτικούς λόγους – μεταξύ μεταναστών αλβανικής καταγωγής (Αλβανοί) και ελληνικής καταγωγής (Βορειοηπειρώτες) από τη χώρα αυτή (βλ. σχετική συζήτηση στο Motti-Stefanidi, Pavlopoulos, Obradović, & Masten, 2008, καθώς και στο εισαγωγικό κεφάλαιο του παρόντος τόμου). Το ζήτημα αυτό, καθόλου σπάνιο στη συναφή βιβλιογραφία, λαμβάνεται υπ' όψιν κατά την ερμηνεία των ευρημάτων.

ελληνικός προσανατολισμός/σχέσεις και επαφή με Έλληνες (10 προτάσεις, $\alpha=0.89$).

Οι μετρήσεις της ψυχολογικής προσαρμογής αφορούσαν στην αυτοεκτίμηση (Rosenberg, 1965, 10 προτάσεις, $\alpha=0.72$), το επίπεδο υποκειμενικής ευτυχίας (Hills & Argyle, 2002, 29 προτάσεις, $\alpha=0.86$. Diener, Emmons, Larsen, & Griffin, 1985, 5 προτάσεις, $\alpha=0.81$) και τον αριθμό ψυχολογικών συμπτωμάτων, όπως συναισθηματικά προβλήματα, προβλήματα διαγωγής, προβλήματα στις σχέσεις με συνομηλίκους και υπερκινητικότητα (Goodman, 1997, προσαρμογή στην ελληνική πραγματικότητα από τους Μπίμπου-Νάκου, Κιοσέογλου, & Στογιαννίδου, 2001, 20 προτάσεις, $\alpha=0.68$).

Τα ερωτηματολόγια συμπληρώθηκαν στην ελληνική γλώσσα, καθώς οι ξενόγλωσσες εκδόσεις (στα αλβανικά και στα ρώσικα) δεν προτιμήθηκαν από τους συμμετέχοντες, αν και ήταν διαθέσιμες. Η αξιοπιστία εσωτερικής συνέπειας των ψυχομετρικών μέσων ελέγχθηκε ξεχωριστά για τους μετανάστες και τους γηγενείς, καθώς και για τα αγόρια και τα κορίτσια, χωρίς να ανιχνευθούν αξιόλογες διαφορές μεταξύ των ομάδων. Χορηγήθηκε, επίσης, αυτοσχέδιο ερωτηματολόγιο δημογραφικών στοιχείων. Η συμμετοχή στην έρευνα ήταν ανώνυμη και εθελοντική. Η συλλογή των δεδομένων έγινε σε ομαδική βάση, στα σχολεία όπου φοιτούσαν οι έφηβοι, αφού ενημερώθηκαν γραπτώς οι γονείς και εξασφαλίστηκε η άδεια των διευθυντών.

4.2. Διαμόρφωση ταυτότητας και διεργασίες επιπολιτισμού

Σύμφωνα με τα ευρήματα της έρευνας, η βαθμολογία των διαστάσεων της ψυχολογικής ταυτότητας δεν διέφερε σημαντικά ως προς τη μεταναστευτική ιδιότητα, τη γενιά μετανάστευσης, το φύλο και την ηλικία. Γενικά, η δέσμευση της ψυχολογικής ταυτότητας ($M=4.12$) ήταν υψηλότερη από τη διερεύνηση ($M=3.63$), $t(675)=15.84$, $p<0.001$. Οι δύο διαστάσεις της ψυχολογικής ταυτότητας δεν σχετίζονταν σημαντικά μεταξύ τους, ενώ η συνάφειά τους με τις αντίστοιχες διαστάσεις της εθνοτικής ταυτότητας ήταν μεν συστηματική, αλλά χαμηλού μεγέθους ($r=0.25$, $p<0.001$ για τη δέσμευση, και $r=0.14$, $p<0.001$ για τη διερεύνηση). Η βαθμολογία των διαστάσεων της εθνοτικής ταυτότητας των μεταναστών εφήβων δεν διέφερε ως προς τη γενιά μετανάστευσης, το φύλο και την ηλικία. Όσον αφορά στις διεργασίες του επιπολιτισμού, οι έφηβοι μετανάστες ανέφεραν μεγαλύτερο προσανατολισμό προς την ελληνική κοινωνία ($M=4.60$), παρά προς τους συμπατριώτες ($M=4.04$), $t(201)=5.18$, $p<0.001$. Είναι αξιοσημείωτο ότι η τάση

αυτή χαρακτηρίζει εξίσου τους μετανάστες εφήβους πρώτης και δεύτερης γενιάς.

Τα παραπάνω επιβεβαιώνουν την ερευνητική υπόθεση ότι οι διεργασίες διαμόρφωσης της ψυχολογικής ταυτότητας αναπτύσσονται κατά παρόμοιο τρόπο για τους μετανάστες και τους γηγενείς εφήβους. Το εύρημα αυτό ήταν αναμενόμενο, καθώς η αποτελεσματική διαπραγμάτευση ταυτοτικών ζητημάτων αποτελεί κεντρικό αναπτυξιακό στόχο στην εφηβεία (Phinney & Rosenthal, 1992), ανεξάρτητα από την εθνική καταγωγή. Λιγότερο αναμενόμενη ήταν η απουσία διαφορών στις διαστάσεις της ταυτότητας ως προς την ηλικία. Φαίνεται ότι η διαφορά των δύο ετών που χώριζε τους μαθητές Γ΄ Γυμνασίου και Β΄ Λυκείου δεν ήταν επαρκής για να αναδειχθούν αναπτυξιακές τάσεις στη διερεύνηση ή στη δέσμευση της ταυτότητας. Η διεξαγωγή διαχρονικής έρευνας πάνω στο θέμα αυτό θα ήταν οπωσδήποτε πιο διαφωτιστική. Επιπλέον, όπως αναμενόταν, διαπιστώθηκε ότι οι διαστάσεις της ψυχολογικής και της εθνοτικής ταυτότητας είναι σχετικά ανεξάρτητες μεταξύ τους, ώστε ορθώς κρίθηκε σκόπιμο να μελετηθούν ως διακριτές μεταβλητές.

Η υπεροχή του πολιτισμικού προσανατολισμού των μεταναστών εφήβων προς την Ελλάδα έναντι της ομάδας των συμπατριωτών, και μάλιστα ανεξάρτητα από τη γενιά μετανάστευσης, ήταν ένα εύρημα μάλλον μη αναμενόμενο, καθώς έρευνες με ενήλικες μετανάστες στην Ελλάδα παρουσιάζουν αντίθετη τάση. Για παράδειγμα, οι Μπεζεβέγκης και Παυλόπουλος (2008) μελέτησαν πανελλαδικό δείγμα 601 μεταναστών από 35 χώρες προέλευσης και βρήκαν ότι ο εθνοτικός προσανατολισμός ήταν ισχυρότερος από τον ελληνικό προσανατολισμό, ενώ αντίστοιχης κατεύθυνσης ήταν οι διαφορές στη χρήση της γλώσσας (μεγαλύτερη συχνότητα χρήσης της μητρικής έναντι της ελληνικής). Το γεγονός ότι οι έφηβοι μετανάστες του δείγματος φοιτούν στο ελληνικό σχολείο, και μάλιστα στη Β/θμια εκπαίδευση, ερμηνεύει ενδεχομένως τα ευρήματα της παρούσας έρευνας. Ως φορέας κοινωνικοποίησης, εκτός από απλές γνώσεις, το σχολείο μεταβιβάζει αξίες, στάσεις και συμπεριφορές της επικρατούσας πολιτισμικής ομάδας. Επομένως, συνιστά σημαντικό κανονιστικό παράγοντα στη διπλή πρόκληση της ανάπτυξης και του επιπολιτισμού των μεταναστών εφήβων (Fuligni, 1997. Παυλόπουλος & συν., 2009). Ακόμη και από την άποψη της οικολογικής εγγύτητας, το σχολείο παρέχει στους μετανάστες μαθητές περισσότερες ευκαιρίες για συχνή και συστηματική αλληλεπίδραση με την ομάδα των γηγενών από οποιοδήποτε άλλο πλαίσιο. Εξάλλου, η πίεση για πολιτισμική αφομοίωση δεν συνιστά αποκλειστική ιδιαιτερότητα του ελληνικού μόνον εκπαιδευτικού συστήματος (Paleologou, 2004), αλλά έχει διαπιστω-

θεί ότι διατρέχει την τυπική εκπαίδευση πολλών Δυτικών χωρών (Βεργύ, 2006). Πάντως, ανεξάρτητα και από το σχολικό πλαίσιο, οι Παυλόπουλος και Μπεζεβέγκης (2011) βρήκαν ότι, μετά από 10 χρόνια παραμονής των μεταναστών στην Ελλάδα, η νοσταλγία για την πατρίδα μειώνεται αισθητά, ο ρόλος της ομάδας των συμπατριωτών αποδυναμώνεται, ενώ οι δυσκολίες προσαρμογής τείνουν πλέον να αποδίδονται σε μη πολιτισμικά σχετιζόμενους στρεσογόνους παράγοντες, όπως η γραφειοκρατία και το υψηλό κόστος ζωής.

Πίνακας 1. Κατανομή (απόλυτες και σχετικές συχνότητες) του εθνικού αυτοπροσδιορισμού των εφήβων μεταναστών από την Αλβανία ως προς τη γενιά μετανάστευσης

Γενιά μετανάστευσης	Εθνικός αυτοπροσδιορισμός							
	Ελλάδα		Χώρα προέλευσης		Δεν απάντησαν		Σύνολο	
	<i>f</i>	%	<i>f</i>	%	<i>f</i>	%	<i>f</i>	%
Πρώτη γενιά	7	7.2	67	69.1	23	23.7	97	41.8
Δεύτερη γενιά	71	52.6	33	24.4	31	23.0	135	58.2
Σύνολο	78	33.6	100	43.1	54	23.3	232	100

Σημείωση. Οι σχετικές συνδυαστικές συχνότητες έχουν υπολογιστεί για τη γενιά μετανάστευσης. Οι διαφορές των ποσοστών είναι στατιστικώς σημαντικές, $\chi^2 (2, N=232) = 60.66, p < 0.001$.

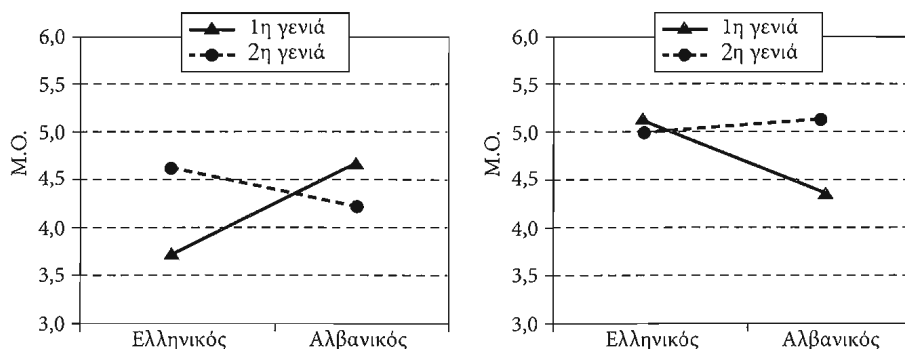
Πέραν των ποσοτικών δεδομένων, τα ποιοτικά στοιχεία που προέκυψαν από την ανάλυση περιεχομένου της ανοιχτής ερώτησης σχετικά με τον εθνικό αυτοπροσδιορισμό των εφήβων μεταναστών παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Γενικά, το 43.1% συνέδεσαν την πολιτισμική τους ταυτότητα με βάση τη χώρα προέλευσης (Αλβανία), το 33.6% με βάση τη χώρα υποδοχής (Ελλάδα), ενώ το 23.3% δεν σημείωσαν καμία απάντηση. Το σχετικά υψηλό ποσοστό ταύτισης με την ελληνική κουλτούρα αποδίδεται εν μέρει στη συμπερίληψη ομοεθνών ελληνικής καταγωγής (Βορειοηπειρωτών) μεταξύ των συμμετεχόντων. Όπως αναφέρθηκε στην περιγραφή του δείγματος, μεθοδολογικοί και πρακτικοί περιορισμοί κατέστησαν αδύνατη τη διάκριση των Βορειοηπειρωτών από τους αλλογενείς Αλβανούς κατά τη συλλογή των δεδομένων. Πάντως, το ποσοστό των εφήβων που επιλέγουν τον ελληνικό αυτοπροσδιορισμό (33.6%) υπερβαίνει κατά πολύ την αναλογία των Βορειοηπειρωτών τόσο στον αλβανικό πληθυσμό, όσο

και στο σύνολο των μεταναστών από την Αλβανία στην Ελλάδα,⁶ έτσι ώστε να μη δύναται να ερμηνευθεί επαρκώς από τους δημογραφικούς αυτούς παράγοντες.

Επιπλέον, η κατανομή του εθνοτικού αυτοπροσδιορισμού διαφοροποιείται σημαντικά ανάλογα με τη γενιά μετανάστευσης. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 1, παρατηρείται σαφής μετατόπιση της δεύτερης γενιάς (52.6% έναντι 7.2% της πρώτης γενιάς) προς την ελληνική κουλτούρα, ενώ η πρώτη γενιά (69.1% έναντι 24.4% της δεύτερης γενιάς) αυτοπροσδιορίζεται κυρίως με βάση τη χώρα προέλευσης, $\chi^2(2, N=232)=60.66, p<0.001$. Δύο στατιστικώς σημαντικές αλληλεπιδράσεις, της γενιάς μετανάστευσης και του εθνοτικού αυτοπροσδιορισμού πάνω στη δέσμευση της εθνοτικής ταυτότητας και στον ελληνικό πολιτισμικό προσανατολισμό, αντίστοιχα, συμπληρώνουν την εικόνα (βλ. Σχήμα 1). Σύμφωνα με την πρώτη αλληλεπίδραση, οι μετανάστες έφηβοι πρώτης γενιάς που έχουν γεννηθεί στην Αλβανία δεσμεύονται περισσότερο στην εθνοτική τους ταυτότητα όταν αισθάνονται Αλβανοί. Παρομοίως, οι μετανάστες έφηβοι δεύτερης γενιάς που έχουν γεννηθεί στην Ελλάδα δεσμεύονται περισσότερο στην εθνοτική

Σχήμα 1

Αλληλεπίδραση του εθνοτικού αυτοπροσδιορισμού και της γενιάς μετανάστευσης στην επίτευξη εθνοτικής ταυτότητας (αριστερά) και στον ελληνικό πολιτισμικό προσανατολισμό (δεξιά) των εφήβων μεταναστών

6. Τα στατιστικά στοιχεία σχετικά με τον αριθμό των Βορειοηπειρωτών είναι συνήθως ανεπίσημα, ασαφή και αντικρουόμενα (βλ., π.χ., <http://www.unpro.org/>, http://en.wikipedia.org/wiki/Northern_Epirus/). Υπολογίζονται σε ποσοστό 3-6% του αλβανικού πληθυσμού, εκ των οποίων τα δύο τρίτα περίπου εκτιμάται ότι έχουν μετακινηθεί στην Ελλάδα (Konidaris, 2005).

τους ταυτότητα όταν αισθάνονται Έλληνες.⁷ Δηλαδή, η δέσμευση στην εθνοτική ταυτότητα είναι ισχυρότερη όταν ο εθνοτικός αυτοπροσδιορισμός συμβαδίζει με τη χώρα γέννησης, $F(1, 173)=7.88, p=0.006$. Σύμφωνα με τη δεύτερη αλληλεπίδραση, ο ελληνικός πολιτισμικός προσανατολισμός είναι μεγαλύτερος για τους εφήβους μετανάστες δεύτερης γενιάς, καθώς και για τους μετανάστες που αισθάνονται Έλληνες, ανεξαρτήτως χώρας γέννησης, $F(1, 127)=4.66, p=0.033$.

Από τα παραπάνω διαφαίνεται ότι οι μετανάστες έφηβοι δεύτερης γενιάς από την Αλβανία νιώθουν εγγύτερα προς την ελληνική κουλτούρα απ' ό,τι η πρώτη γενιά. Η διαπίστωση αυτή ισχύει ανεξάρτητα από τη μεθοδολογική αδυναμία διάκρισης μεταξύ Βορειοηπειρωτών εφήβων και αλλογενών Αλβανών, καθώς δεν υπάρχει καμία ένδειξη διαφορετικής εκπροσώπησης των ομάδων αυτών στην πρώτη και στη δεύτερη γενιά μεταναστών. Επομένως, είναι πιο πιθανό ότι προκύπτει ως αποτέλεσμα μιας διπλής διαδικασίας, ψυχολογικής και κοινωνικοψυχολογικής, συγχρόνως. Από ψυχολογική άποψη, η δεύτερη γενιά των μεταναστών δεν έχει προσωπικά βιώματα και αναμνήσεις από τη χώρα προέλευσης της οικογένειας. Τα παιδιά αυτά μαθαίνουν και χρησιμοποιούν τη γλώσσα της χώρας υποδοχής περίπου με τον ίδιο αυθόρμητο τρόπο που μαθαίνει ένα παιδί τη μητρική του γλώσσα (Rothe et al., 2011) και εντάσσονται στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα από την αρχή της σχολικής τους ζωής. Τα στοιχεία αυτά συνηγορούν στη σύναψη ισχυρότερων δεσμών με τη χώρα υποδοχής, συγκριτικά με τους συνομηλικούς τους μετανάστες πρώτης γενιάς. Από κοινωνικοψυχολογική άποψη, η μετακίνηση προς την ελληνική ταυτότητα ερμηνεύεται σε συνάρτηση με τις διομαδικές σχέσεις. Θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι η ευρύτερη κοινωνία παρέχει τη δυνατότητα στα παιδιά αυτά να αναπτύξουν αισθήματα ταύτισης με τον ελληνικό πολιτισμό, είτε ενθαρρύνοντας σκόπιμα μια αφομοιωτική πορεία μέσω των μηχανισμών κοινωνικοποίησης, είτε δημιουργώντας ένα πλαίσιο ανεκτικότητας και αποδοχής της ετερότητας. Κατά την ορολογία της θεωρίας της κοινωνικής ταυτότητας (Tajfel & Turner, 1979, 1986), η υιοθέτηση ελληνικού αυτοπροσδιορισμού από τους μετανάστες εφήβους δηλώνει μια ατομική στρατηγική κοινωνικής κινητικότητας με κίνητρο την προαγωγή της αυτοεκτίμησης και επιλέγεται στο βαθμό που τα όρια των ομάδων γίνονται αντιληπτά ως διαπερατά, δηλαδή η μετακίνηση μεταξύ τους είναι εφικτή.

7. Στην προκειμένη περίπτωση, το εννοιολογικό περιεχόμενο της εθνικής και της εθνοτικής ταυτότητας συμπίπτει, καθώς αναφέρεται στον ελληνικό πολιτισμικό προσανατολισμό.

Από το άλλο μέρος, δεν θα έπρεπε να αγνοήσουμε τις μειοψηφίες που προέκυψαν από τη συσχέτιση του εθνοτικού αυτοπροσδιορισμού με τη γενιά μετανάστευσης. Όπως είναι φυσικό, δεν νιώθουν όλοι οι μετανάστες έφηβοι δεύτερης γενιάς ότι συνδέονται πρωτίστως με την ελληνική ταυτότητα. Αυτό μπορεί να οφείλεται στην –αναμφισβήτητα ισχυρή– επίδραση της οικογένειας και, πιθανόν, της κοινότητας των συμπατριωτών κατά τη διαδικασία διαμόρφωσης ταυτότητας στην εφηβεία (Sabatier, 2008), ίσως ακόμη και σε προσωπικές εμπειρίες αποκλεισμού ή προσλαμβανόμενης διάκρισης των εφήβων αυτών (Lee, 2005). Ένα ερώτημα που ανακύπτει εδώ είναι αν η διατήρηση της εθνοτικής ταυτότητας της χώρας προέλευσης από ορισμένους μετανάστες δεύτερης γενιάς αποτελεί ένδειξη δυσκολιών προσαρμογής ή ψυχολογικών προβλημάτων των εφήβων αυτών. Μια απάντηση στο ερώτημα αυτό επιχειρείται στην επόμενη ενότητα.

4.3. Ταυτότητα και ψυχολογική προσαρμογή

Η πρώτη διαπίστωση που συνάγεται από τη μελέτη της ψυχολογικής προσαρμογής αφορά στο συστηματικό μοτίβο ομοιότητας, το οποίο αναδύεται μεταξύ μεταναστών και γηγενών εφήβων. Κανένας από τους δείκτες ψυχολογικής προσαρμογής (αυτοεκτίμηση, υποκειμενική ευτυχία, ψυχολογικά συμπτώματα) δεν διέφερε ως προς τη μεταναστευτική ιδιότητα ή τη γενιά μετανάστευσης. Η εικόνα αυτή συνάδει με την απουσία διαφορών σε ό,τι αφορά στις ταυτοτικές διεργασίες, όπως είδαμε στην προηγούμενη ενότητα. Επιπλέον, βρίσκεται σε συμφωνία με τα ευρήματα προηγούμενων ερευνών με δείγματα μεταναστών εφήβων στην Ελλάδα. Για παράδειγμα, οι Motti-Stefanidi, Pavlopoulos, Obradović, Dalla, Takis, Papathanasiou και Masten (2008) μελέτησαν εφήβους μετανάστες από την Αλβανία και παλιννοστούντες από την πρώην Σοβιετική Ένωση στην Ελλάδα, και διαπίστωσαν ότι οι διαφορές από τους γηγενείς συμμαθητές τους περιορίζονται κυρίως στον τομέα της κοινωνικοπολιτισμικής προσαρμογής, ιδιαιτέρως δε σε ό,τι αφορά στη σχολική επίδοση και επάρκεια, και όχι στην ψυχολογική προσαρμογή, η οποία δεν διέφερε σημαντικά ως προς τη μεταναστευτική ιδιότητα. Σχετικά με το θέμα αυτό, στη διεθνή βιβλιογραφία έχει αναφερθεί το λεγόμενο «μεταναστευτικό παράδοξο», σύμφωνα με το οποίο οι μετανάστες επιτυγχάνουν θετικότερη προσαρμογή από τους γηγενείς (Garcia Coll, Patton, Marks, Dimitrova, Yang, Suarez, & Patricio, 2012). Πάντως, η διεθνής ερευνητική ομάδα ICSEY (Berry et al., 2006), συγκρίνοντας μετανάστες εφήβους με γηγενείς σε 13 χώρες υποδοχής απέτυχε να

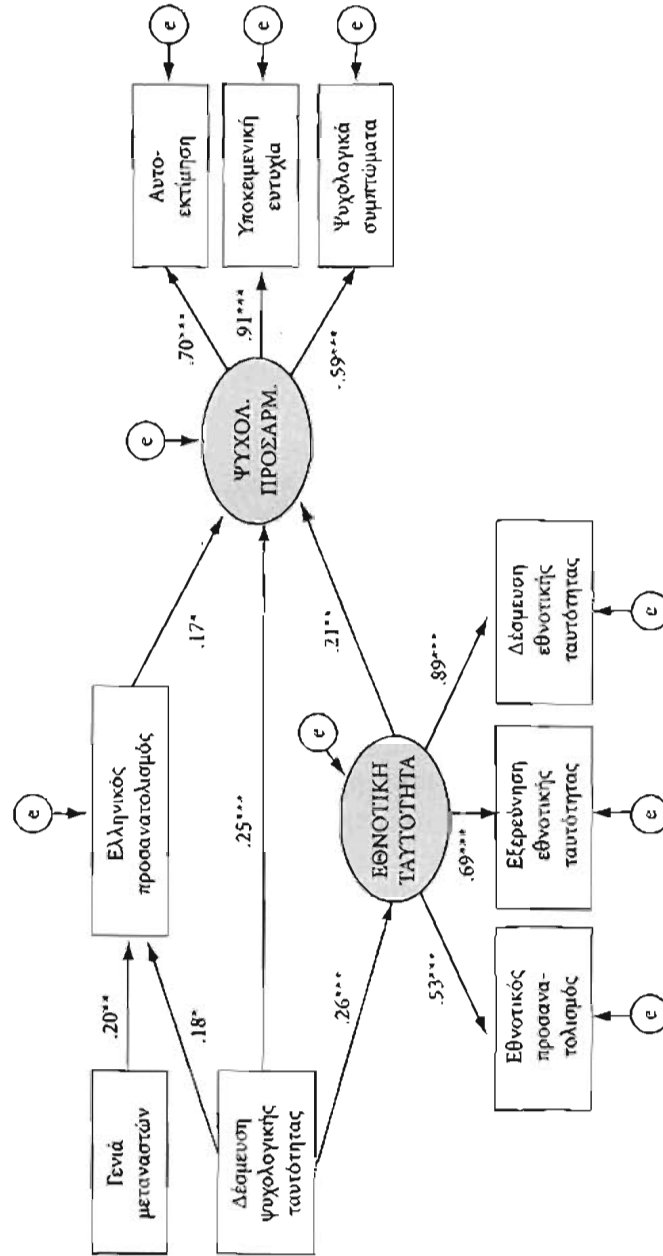
εντοπίσει μια συστηματική τάση, καθώς σε ορισμένες περιπτώσεις οι γηγενείς έφηβοι υπερείχαν των μεταναστών συνομηλίκων τους, ενώ σε άλλες είτε συνέβη το αντίθετο είτε δεν υπήρχαν διαφορές. Οι Motti-Stefanidi, Pavlopoulos, Obradović, Dalla, Takis, Parathanasiou και Masten (2008) επισημαίνουν την ανάγκη μελέτης ειδικών παραγόντων πλαισίου προκειμένου να γίνει κατανοητή η ψυχολογική προσαρμογή των μεταναστών εφήβων, καθώς οι διαφορές που εντόπισαν στην έρευνά τους δεν περιορίζονταν στη σύγκριση μεταναστών-γγενών, αλλά και μεταξύ Ελλήνων γηγενών εφήβων που ζούσαν σε διαφορετικές περιοχές της Αθήνας. Ευρήματα όπως αυτό παραπέμπουν πιθανώς σε άλλους παράγοντες αντιξοότητας που δρουν ανεξάρτητα ή σε αλληλεπίδραση με τη μετανάστευση, όπως το χαμηλό κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο.

Για τη μελέτη της σχέσης της ψυχολογικής και της εθνοτικής ταυτότητας με την ψυχολογική προσαρμογή των εφήβων μεταναστών σχεδιάστηκε ένα μοντέλο δομικών εξισώσεων, καθώς κρίθηκε ότι η στατιστική αυτή τεχνική παρέχει μια συνολική εικόνα των συσχετίσεων των υπό μελέτη μεταβλητών και επιτρέπει την ταυτόχρονη διερεύνηση ευθέων και έμμεσων διαδρομών. Σύμφωνα με το αρχικό υποθετικό μοντέλο, αναμενόταν ότι η ψυχολογική ταυτότητα και η εθνοτική ταυτότητα θα έχουν ανεξάρτητη συνεισφορά στην πρόβλεψη της ψυχολογικής προσαρμογής, τόσο απευθείας όσο και διαμέσου των επιπολιτισμικών διεργασιών (εθνοτικός και ελληνικός πολιτισμικός προσανατολισμός). Οι αναλύσεις δεν επιβεβαίωσαν τη δυνατότητα του μοντέλου αυτού να περιγράψει επαρκώς τα εμπειρικά δεδομένα. Διαπιστώθηκε ότι αυτό οφειλόταν στην υψηλή συνάφεια των διαστάσεων της εθνοτικής ταυτότητας με τον εθνοτικό πολιτισμικό προσανατολισμό, καθώς και στη χαμηλή συνάφεια της διερεύνησης της ψυχολογικής ταυτότητας με την ψυχολογική προσαρμογή. Έτσι, η διερεύνηση της ψυχολογικής ταυτότητας αποκλείστηκε από την ανάλυση (υπενθυμίζεται ότι η μεταβλητή αυτή είχε επιπλέον χαμηλή αξιοπιστία εσωτερικής συνέπειας κατά τον αρχικό ψυχομετρικό έλεγχο).

Οι συντελεστές σύγκλισης του τροποποιημένου δομικού μοντέλου καταδεικνύουν ότι συνοψίζει αρκετά ικανοποιητικά τα εμπειρικά δεδομένα, $\chi^2=26.33$, $df=19$, $p=.121$, $CFI=0.98$, $RMSEA=0.041$. Χρησιμοποιήθηκαν δύο λανθάνουσες μεταβλητές. Η πρώτη αφορά στην ψυχολογική προσαρμογή, στην οποία φορτίζουν αρνητικά τα ψυχολογικά συμπτώματα και θετικά η αυτοεκτίμηση και η υποκειμενική ευτυχία. Η δεύτερη αναφέρεται στην εθνοτική ταυτότητα και έχει τρεις συνιστώσες: τη διερεύνηση, τη δέσμευση και τον εθνοτικό πολιτισμικό προσανατολισμό. Όπως φαίνεται στο Σχήμα 2, η δέσμευση στην ψυχολογική ταυτότητα προβλέπει θετικά την

Σχήμα 2

Μοντέλο δομικών εξισώσεων για τις σχέσεις μεταξύ εθνικής ταυτότητας, ψυχολογικής ταυτότητας, πολιτισμικού προσανατολισμού και ψυχολογικής προσαρμογής των εφήβων μεταναστών

* $p < 0.05$. ** $p < 0.01$. *** $p < 0.001$
 $\chi^2 = 26.33$, $df = 19$, $p = .121$, $CFI = .98$, $RMSEA = .041$

ψυχολογική προσαρμογή, τόσο ευθέως όσο και διαμέσου των παραγόντων της εθνοτικής ταυτότητας και του ελληνικού πολιτισμικού προσανατολισμού, οι οποίοι με τη σειρά τους συμβάλλουν σχεδόν εξίσου θετικά στην ψυχολογική προσαρμογή. Επιπλέον, η δεύτερη γενιά των μεταναστών συνδέεται με μεγαλύτερο ελληνικό πολιτισμικό προσανατολισμό.

Συνοψίζοντας, η παραπάνω εικόνα υποδεικνύει ότι οι ταυτοτικές διεργασίες σε ψυχολογικό και επιπολιτισμικό επίπεδο συνεισφέρουν θετικά στην ψυχολογική προσαρμογή των εφήβων μεταναστών. Τα ευρήματα αυτά δεν εκπλήσσουν, αν λάβει κανείς υπ' όψιν τα θεωρητικά μοντέλα όσο και προηγούμενα εμπειρικά δεδομένα, καθώς έχει αναφερθεί ότι η εθνοτική ταυτότητα λειτουργεί προστατευτικά για την ψυχική υγεία μετριάζοντας τις αρνητικές συνέπειες της μετανάστευσης (Phinney & Kohatsu, 1997). Επιπλέον, σε συμφωνία με τα μοντέλα των δύο διαστάσεων του επιπολιτισμού (Berry, 1997, 2006), τα ευρήματα της παρούσας έρευνας δείχνουν ότι η διατήρηση δεσμών με την ταυτότητα της χώρας προέλευσης όχι μόνο δεν είναι ασύμβατη προς τη σύναψη σχέσεων με τα μέλη της κοινωνίας υποδοχής, αλλά επιπλέον συνδέεται με θετική έκβαση της προσαρμογής, τουλάχιστον όσον αφορά στον ψυχολογικό τομέα. Φαίνεται ότι η ταύτιση με την εθνική ομάδα χρησιμεύει ως σταθερό σημείο αναφοράς και υποστηρικτικό δίκτυο στο ρευστό και διαρκώς μεταβαλλόμενο τοπίο της μεταναστευτικής διαδικασίας.

Παρουσιάζει ενδιαφέρον το γεγονός ότι οι θετικές επιπτώσεις των διεργασιών διαμόρφωσης της εθνοτικής ταυτότητας στην ψυχολογική προσαρμογή είναι ανεξάρτητες από το πολιτισμικό περιεχόμενο που νοηματοδοτεί την εθνοτική ταυτότητα. Με άλλα λόγια, δεν είναι απαραίτητος η ταύτιση με την ελληνική κουλτούρα που δρα προστατευτικά, αλλά ακόμη και η διασύνδεση της ταυτότητας με την εθνική ομάδα καταγωγής. Η ανάπτυξη σταθερής αίσθησης του ανήκειν σε μία εθνική ομάδα, η οποία προκύπτει μέσα από τη διερεύνηση της ιστορίας και των παραδόσεων της ομάδας αυτής, αποτελεί επιμέρους όψη της κοινωνικής ταυτότητας και λειτουργεί τροφοδοτώντας θετικά την αυτοεκτίμηση (Lee, 2005).

5. Συμπεράσματα

Πιστεύουμε ότι η θεωρητική ανασκόπηση και τα εμπειρικά δεδομένα που παρουσιάστηκαν στο κεφάλαιο αυτό συμβάλλουν στην αποδόμηση ορισμένων στερεοτυπικών αντιλήψεων για τους εφήβους μετανάστες από την Αλβανία. Πρώτον, οι έφηβοι αυτοί δεν διαφέρουν από τους γηγενείς συνο-

μηλικούς τους όσον αφορά στις διεργασίες διαμόρφωσης της ψυχολογικής και της εθνοτικής ταυτότητας, ενώ επίσης δεν αναφέρουν χαμηλότερο επίπεδο ψυχολογικής προσαρμογής. Δεύτερον, οι έφηβοι μετανάστες δεν συνιστούν ενιαία ομάδα με ομοιογενή χαρακτηριστικά. Παρατηρείται ενδοομαδική διαφοροποίηση ανάλογα με την έκβαση της επιπολιτισμικής διαδικασίας και με ατομικούς παράγοντες. Στην περίπτωση της εθνοτικής ταυτότητας, άλλοι έφηβοι θα αναπτύξουν μεγαλύτερο βαθμό δέσμευσης με την εθνική ομάδα καταγωγής, αρκετοί όμως – στην περίπτωση των μεταναστών δεύτερης γενιάς, οι περισσότεροι – θα στραφούν προς την ελληνική ταυτότητα, είτε λόγω προσωπικής αναζήτησης σε ένα πλαίσιο ανεκτικότητας, είτε ως αποτέλεσμα πιέσεων συμμόρφωσης από την κοινωνία της χώρας υποδοχής (αν και η αποσαφήνιση των δύο εναλλακτικών ερμηνειών δεν είναι εφικτή με βάση τα εμπειρικά στοιχεία). Τρίτον, η ίδια η έννοια της εθνοτικής/εθνικής ταυτότητας δεν αποτελεί «φυσική» οντότητα κληρονομικά μεταβιβάσιμη, αλλά κοινωνικοπολιτισμική εννοιολογική δομή που αναπτύσσεται και διαμορφώνεται μέσω των μηχανισμών της κοινωνικοποίησης και του επιπολιτισμού. Τέταρτον, η διατήρηση των πολιτισμικών στοιχείων της χώρας καταγωγής δεν συνιστά οπωσδήποτε τροχοπέδη για την προσαρμογή των εφήβων μεταναστών, αλλά αντίθετα μπορεί να έχει θετική επίδραση σε αυτήν, όταν συνοδεύεται από παράλληλο «άνοιγμα» προς την κοινωνία της χώρας υποδοχής.

Όσον αφορά στην εθνοτική ταυτότητα, ειδικότερα, διαπιστώνεται ότι η ενασχόληση και επεξεργασία συναφών ζητημάτων αποτελεί υγιή, προσαρμοστική και εν πολλοίς αναμενόμενη διαδικασία για τους μετανάστες εφήβους, είτε πρόκειται για μια ταυτότητα που απορρέει από τη χώρα προέλευσης, είτε για την ελληνική ταυτότητα. Το γεγονός ότι οι έφηβοι αυτοί κινούνται μεταξύ δύο πολιτισμών, της χώρας προέλευσης και της χώρας υποδοχής, τους υποβάλλει ενδεχομένως σε πιο συστηματική διαδικασία διερεύνησης και δέσμευσης της εθνοτικής τους ταυτότητας, στη διαμόρφωση της οποίας υπεισέρχονται και αλληλεπιδρούν παράγοντες, όπως η χώρα γέννησης, οι επιπολιτισμικές διεργασίες, οι ψυχολογικές ιδιότητες και τα δημογραφικά χαρακτηριστικά. Για τους μετανάστες εφήβους από την Αλβανία, συγκεκριμένα, η διαδικασία αυτή είναι πιο πιθανό να οδηγήσει σε προσανατολισμό προς την ελληνική κοινωνία. Σε γενικές γραμμές, καλύτερα προσαρμοσμένοι στην ελληνική πραγματικότητα φαίνεται ότι είναι οι μετανάστες δεύτερης γενιάς με κατακτημένη εθνοτική ταυτότητα, δηλαδή οι έφηβοι που έχουν εξερευνήσει ενεργά τα θέματα σχετικά με τη διαμόρφωση της ταυτότητάς τους και έχουν δεσμευτεί ως προς αυτά. Συνολικά, προκύπτει ότι οι έφηβοι μετανάστες από την Αλβανία που έχουν γεννη-

θεί στην Ελλάδα διαμορφώνουν την εθνοτική τους ταυτότητα με βάση τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά της χώρας μας σε μεγαλύτερο βαθμό από τους εφήβους μετανάστες που έχουν γεννηθεί στη χώρα προέλευσης.

Ένα ερώτημα που αναδύεται από τις παραπάνω διαπιστώσεις είναι με ποιους τρόπους η ελληνική κοινωνία μπορεί να συμβάλει και, τελικά, να διευκολύνει τη διαδικασία διαμόρφωσης της εθνοτικής ταυτότητας των εφήβων μεταναστών. Θα ήταν επικίνδυνα αφελές να υποστηρίξει κανείς ότι το μεταναστευτικό φαινόμενο διεθνώς και στην Ελλάδα έχει προσωρινό χαρακτήρα και δεν αφορά στις χώρες υποδοχής. Αντιθέτως, επισημαίνεται ότι η επένδυση των κοινωνιών στην επιτυχή ένταξη των μεταναστών προσφέρει μια σειρά από ευκαιρίες ανάπτυξης (Berry, 2006), ενώ η αποτυχία προσαρμογής τους επιφέρει πολύπλοκες κοινωνικές επιπτώσεις και σε καμία περίπτωση δεν συνιστά απλώς ένα χαμένο προσωπικό στοίχημα.

Πώς συνδέονται τα παραπάνω συμπεράσματα με τη διαμόρφωση και την άσκηση μεταναστευτικής πολιτικής; Το ερώτημα προβάλλει πειστικό σε μια χώρα όπως η Ελλάδα, όπου η μετανάστευση καταγράφεται σταθερά ως ένα από τα σημαντικότερα κοινωνικά προβλήματα στις δημοσκοπήσεις (π.χ. Public Issue, 2010). Ακόμη κι αν αγνοήσουμε τον αστάθμητο ρόλο των προσωπικών συμφερόντων, οφείλουμε να διευκρινίσουμε ότι από την ψυχολογική έρευνα μέχρι τη χάραξη πολιτικής διαμεσολαβεί πλήθος παραγόντων, κυρίως ιδεολογικής υφής. Η Κοινωνική Ψυχολογία επισημαίνει ότι καμία επιστημονική μελέτη δεν διενεργείται σε κοινωνικό κενό, καθώς η ιδεολογία μπορεί να παρεισφρήσει σε διάφορα στάδια, από τη διατύπωση των ερευνητικών υποθέσεων και το μεθοδολογικό σχεδιασμό μέχρι την ερμηνεία των ευρημάτων (Παπαστάμου, 2008). Επομένως, ερωτήματα όπως, αν και κάτω από ποιες προϋποθέσεις οι έφηβοι μετανάστες πρώτης και δεύτερης γενιάς θα πρέπει να λαμβάνουν την ελληνική υπηκοότητα, δεν μπορούν να απαντηθούν αποκλειστικά με βάση εμπειρικά δεδομένα, όπως αυτά της παρούσας έρευνας. Η διαμόρφωση μιας απάντησης είναι συνάρτηση των επιστημονικών, κοινωνικών και θεσμικών παραγόντων, οι οποίοι καλούνται να επεξεργαστούν και να διαπραγματευθούν τις σύνθετες εκφάνσεις του θέματος.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Γεωργαντή, Α. (2009). *Ανάπτυξη της ηθικότητας, διαμόρφωση της ταυτότητας και ανεξαρτητοποίηση από τους γονείς κατά την εφηβεία*. Διδακτο-

- ρική διατριβή. Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα.
- Γκότοβος, Α., & Μάρκου, Π. (2004). *Παλιννοστούντες και αλλοδαποί μαθητές στην ελληνική εκπαίδευση*. Αθήνα: Ινστιτούτο Παιδείας Ομογενών και Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης.
- Καλοφωλιάς, Κ. Π. (2011). *Το μεταναστευτικό ζήτημα στη Μεσόγειο (Ισπανία-Ιταλία-Ελλάδα)*. Αθήνα: εκδ. Σιδέρη.
- Κόντης, Α. (2009). Ιθαγένεια και ενσωμάτωση μεταναστών. Στο Α. Κόντης (Επιμ.), *Ζητήματα κοινωνικής ένταξης μεταναστών* (σελ. 21-73). Αθήνα: Παπαζήσης.
- Μόττη-Στεφανίδη, Φ., Ντάλλα, Μ., Παπαθανασίου, Α.-Χ., Τάκης, Ν., & Παυλόπουλος, Β. (2006). Εθνική ταυτότητα, τακτικές επιπολιτισμού και ψυχική ανθεκτικότητα μεταναστών/παλιννοστούντων μαθητών. Στο Π. Κορδούτης & Β. Παυλόπουλος (Επιμ.), *Πεδία έρευνας στην Κοινωνική Ψυχολογία* (σελ. 108-125). Αθήνα: Ατραπός.
- Μπεζεβέγκης, Η. (Επιμ.). (2008). *Μετανάστες στην Ελλάδα: Επιπολιτισμός και ψυχοκοινωνική προσαρμογή*. Αθήνα: Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής, ΥΠ.ΕΣ.Α.Η.Δ.
- Μπεζεβέγκης, Η., & Παυλόπουλος, Β. (2008). Στρατηγικές επιπολιτισμού και προσαρμογή των μεταναστών. Στο Τζ. Καβουνίδη, Β. Καρύδης, Η. Νικολακοπούλου-Στεφάνου, & Μ.-Γ. Λίλυ Στυλιανούδη (Επιμ.), *Μετανάστευση στην Ελλάδα: Εμπειρίες - Πολιτικές - Προοπτικές* (Τόμ. Β', σελ. 142-161). Αθήνα: Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής, ΥΠ.ΕΣ.Α.Η.Δ.
- Μπίμπου-Νάκου, Ι., Κιοσέογλου, Γ., & Στογιαννίδου, Α. (2001). Δυνατότητες και δυσκολίες παιδιών σχολικής ηλικίας στο οικογενειακό και σχολικό περιβάλλον. *Ψυχολογία*, 8(4), 506-525.
- Παπαστάμου, Σ. (2008). Κοινωνική Ψυχολογία και ιδεολογία. Στο Σ. Παπαστάμου & συν., *Εισαγωγή στην Κοινωνική Ψυχολογία. Τόμ. Α: Επιστημολογικοί προβληματισμοί και μεθοδολογικές κατευθύνσεις* (σελ. 185-288). Αθήνα: Πεδίο.
- Παυλόπουλος, Β., & Μπεζεβέγκης, Η. (2011). Ποιοτικά χαρακτηριστικά της προσαρμογής ενηλίκων μεταναστών: Ο ρόλος των διεργασιών επιπολιτισμού. Στο Α. Κόντης (Επιμ.), *Η εργασία ως παράγων ανάπτυξης* (σελ. 93-121). Αθήνα: Παπαζήσης.
- Παυλόπουλος, Β., Ντάλλα, Μ., Καλογήρου, Σ., Θεοδώρου, Ρ., Μαρκούση, Δ., & Μόττη-Στεφανίδη, Φ. (2009). Επιπολιτισμός και προσαρμογή μεταναστών εφήβων στο σχολικό πλαίσιο. *Ψυχολογία*, 16(3), 400-421.

Public Issue (2010, 31 Ιανουαρίου). *Οι Έλληνες απέναντι στη μετανάστευση: Στάσεις απέναντι στη μετανάστευση και το νέο νομοθετικό πλαίσιο*. Ηλεκτρονική ανάκτηση, 28 Μαΐου 2010, από τη διεύθυνση <http://www.publicissue.gr/1388/immigration-2010/>

Ξενόγλωσση

- Ashmore, R., Deaux, K., & McLaughlin-Volpe, T. (2004). An organizing framework for collective identity: Articulation and significance of multidimensionality. *Psychological Bulletin*, 130, 80-114.
- Babiker, I., Cox, J., & Miller, P. (1980). The measurement of cultural distance and its relationship to medical consultations, symptomatology and examination performance of overseas students at Edinburgh University. *Social Psychiatry*, 15, 109-116.
- Balisteri, E., Busch-Rossnagel N. A., & Geisinger, K. F. (1995). Development and preliminary validation of the Ego Identity Process Questionnaire. *Journal of Adolescence*, 18, 179-192.
- Berry, J.W. (1997). Immigration, acculturation and adaptation. *Applied Psychology: An International Review*, 46, 5-68.
- Berry, J. W. (2006). Contexts of acculturation. In D. L. Sam & J. W. Berry (Eds.), *The Cambridge handbook of acculturation psychology* (pp. 27-42). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Berry, J. W., Phinney, J. S., Sam, D. L., & Vedder, P. (2006). Immigrant youth: Acculturation, identity and adaptation. *Applied Psychology: An International Review*, 55, 303-332.
- Berry, J. W., & Sabatier, C. (2010). Acculturation, discrimination, and adaptation among second generation immigrant youth in Montreal and Paris. *International Journal of Intercultural Relations*, 34(3), 191-207.
- Besevegis, E., & Pavlopoulos, V. (2008). Acculturation patterns and adaptation of immigrants in Greece. In M. Finklestein & K. Dent-Brown (Eds.), *Psychosocial stress in immigrants and members of minority groups as a factor of terrorist behavior* (NATO Science for Peace and Security Series, E: Human and Societal Dynamics, vol. 40, pp. 23-34). Amsterdam: IOS Press.
- Blanz, M., Mummendey, A., Mielke, R., & Klink, A. (1998). Responding to negative social identity: A taxonomy of identity management strategies. *European Journal of Social Psychology*, 28, 697-729.

- Branscombe, N. R., Schmitt, M. T., & Harvey, R. D. (1999). Perceiving pervasive discrimination among African Americans: Implications for group identification and well-being. *Journal of Personality and Social Psychology, 77*, 135-149.
- Breakwell, G. M. (1986). *Coping with threatened identity*. London: Methuen.
- Breakwell, G. M. (1992). Processes of self-evaluation: efficacy and estrangement. In G.M. Breakwell (Ed.), *Social Psychology of Identity and the Self-concept*. Surrey: Surrey University Press.
- Chirkov, V. (2009). Critical psychology of acculturation: What do we study and how do we study it, when we investigate acculturation? *International Journal of Intercultural Relations, 33*, 94-105.
- Côté, J. E. (1996). Sociological perspectives on identity formation: The culture-identity link and identity capital. *Journal of Adolescence, 19*(5), 417-428.
- Davey, M., Stone-Fish, L., Askew, J., & Robila, M. (2003). Parenting practices and the transmission of ethnic identity. *Journal of Marital and Family Therapy, 29*(2), 195-208.
- Diener, E., Emmons, R.A., Larsen, R.J., & Griffin, S. (1985). The Satisfaction with Life Scale. *Journal of Personality Assessment, 49*, 71-75.
- Erikson, E. (1964). *Insight and responsibility*. New York: Norton.
- Erikson, E. (1968). *Identity: youth and crisis*. New York: W.W. Norton.
- Eurostat (2010). *Europe in figures. Eurostat yearbook 2010*. Luxembourg: Statistical Office of the European Union. (available via <http://ec.europa.eu/eurostat>)
- Fakiolas, R. (2003). Regularising undocumented immigrants in Greece: Procedures and effects. *Journal of Ethnic and Migration Studies, 29*(3), 535-561.
- Fuligni, A. J. (1997). The academic achievement of adolescents from immigrant families. The role of family background, attitudes and behavior. *Child Development, 68*, 261-273.
- Garcia Coll, C., Patton, F., Marks, A., Dimitrova, R., Yang, R., Suarez, G. A., & Patricio, A. (in press). Understanding the immigrant paradox in youth: Developmental and contextual considerations. In A. S. Masten, K. Liebkind, & D. Hernandez (Eds.), *Realizing the potential of immigrant youth*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Goodman, R (1997). The Strengths and Difficulties Questionnaire: A research note. *Journal of Child Psychology, Psychiatry and Allied Disciplines, 38*(5), 581 -586.

- Greene, M. L., Way, N., & Pahl, K. (2006). Trajectories of perceived adult and peer discrimination among Black, Latino and Asian American adolescents: Patterns and psychological correlates. *Developmental Psychology*, 42(2), 218-238.
- Hills, P., & Argyle, M. (2002). The Oxford Happiness Questionnaire: A compact scale for the measurement of psychological well-being. *Personality and Individual Differences*, 33(7), 1073-1082.
- Hogg, M. A., & Vaughan, G. M. (2002). *Social Psychology* (3rd ed.). London: Prentice Hall.
- Jasinskaja-Lahti, I., Liebkind, K., & Solheim, E. (2009). To identify or not to identify? National disidentification as an alternative reaction to perceived ethnic discrimination. *Applied Psychology: An International Review*, 58(1), 105-128.
- Jaspal, R., & Cinnirella, M. (in press). The construction of ethnic identity: Insights from identity process theory. *Ethnicities*.
- Killian, C., & Hegtvedt, K. A. (2003). The role of parents in the maintenance of second generation Vietnamese cultural behaviors. *Sociological spectrum*, 23(2), 213-245.
- Konidaris, G. (2005). Examining policy responses to immigration in the light of interstate relations and foreign policy objectives: Greece and Albania. In R. King, N. Mai, & S. Schwandner-Sievers (Eds.), *The new Albanian migration* (pp. 64-92). Brighton, UK: Sussex Academic Press.
- LaFromboise, T. L., Coleman, H., & Gerton, J. (1993). Psychological impact of biculturalism: Evidence and theory. *Psychological Bulletin*, 114, 395-412.
- Lee, R. M. (2005). Resilience against discrimination: Ethnic identity and other-group orientation as protective factors for Korean Americans. *Journal of Counseling Psychology*, 52(1), 36-44.
- Lysne, M., & Levy, G. D. (1997). Differences in ethnic identity in Native American adolescents as a function of school context. *Journal of Adolescent Research*, 12(3), 372-388.
- Marcia, J. E. (1980). Identity in adolescence. In J. Adelson (Ed.), *Handbook of Adolescent Psychology*, (pp. 159-187). New York: Wiley.
- Masten, A. S., & Motti-Stefanidi, F. (2009). Understanding and promoting resilience in children: Promotive and protective processes in schools. In T. B. Gutkin & C. R. Reynolds (Eds.), *The handbook of school psychology* (4th ed., pp. 721-738). New York: Wiley.
- Motti-Stefanidi, F., Berry, J., Chrysoschoou, X., Sam, D. L., & Phinney, J.

- (in press). Positive immigrant youth adaptation in context: Developmental, acculturation and social psychological perspectives. In A. S. Masten, K. Liebkind, & D. Hernandez (Eds.), *Realizing the potential of immigrant youth*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Motti-Stefanidi, F., Pavlopoulos, V., Obradović, J., Dalla, M., Takis, N., Papathanasiou, A., & Masten, A. (2008). Immigration as a risk factor for adolescent adaptation in Greek urban schools. *European Journal of Developmental Psychology, 5*(2), 235-261.
- Motti-Stefanidi, F., Pavlopoulos, V., Obradović, J., & Masten, A. (2008). Acculturation and adaptation of immigrant adolescents in Greek urban schools. *International Journal of Psychology, 43*(1), 45-58.
- Padilla, A. M., & Perez, W. (2003). Acculturation, social identity, and social cognition: A new perspective. *Hispanic Journal of Behavioral Sciences, 25*(1), 35-55.
- Pahl, K., & Way, N. (2006). Longitudinal trajectories of ethnic identity among urban Black and Latino adolescents. *Child Development, 77*(5), 1403-1415.
- Paleologou, N. (2004). Intercultural education and practice in Greece: Needs for bilingual intercultural programmes. *Intercultural Education, 15*(3), 317-329.
- Phillips Smith, E., Walker, K., Fields, L., Brookins, C. C., & Seay, R. (1999). Ethnic identity and its relationship to self-esteem, perceived efficacy and prosocial attitudes in early adolescence. *Journal of Adolescence, 22*, 867-880.
- Phinney, J. (1989). Stages of ethnic identity development in minority group adolescents. *Journal of Early Adolescence, 9*(1-2), 34-49.
- Phinney, J. (1990). Ethnic identity in adolescents and adults: Review of research. *Psychological Bulletin, 108*(3), 499-514.
- Phinney, J., Horenczyk, G., Liebkind, K., & Vedder, P. (2001). Ethnic identity, immigration and well-being: an interactional perspective. *Journal of Social Issues, 57*, 493-510.
- Phinney, J., & Kohatsu, E. (1997). Ethnic and racial identity development and mental health. In J. Schulenberg, J. Maggs, & K. Hurrelman (Eds.), *Health risks and developmental transitions in adolescence* (pp. 420-443). New York: Cambridge University Press.
- Phinney, J., & Ong, A. (2007). Conceptualization and measurement of ethnic identity: Current status and future directions. *Journal of Counseling Psychology, 54* (3), 271-281.
- Phinney, J., & Rosenthal, D. (1992). Ethnic identity in adolescence: Pro-

- cess, context, and outcome. In G. Adams, T. Gullota, & R. Montemayor (Eds.), *Adolescent identity formation* (pp. 145-172). Newbury Park, CA: Sage.
- Pnevmatikos, D., Geka, M. & Divane, M. (2010). The emergence, development and structure of ethnic identity during childhood: The case of Roma identity. *International Journal of Psychology*, 45(6), 435-442.
- Roberts, R. E., Phinney, J. S., Masse, L. C., Chen, Y. R., Roberts, C. R., & Romero, A. (1999). The structure of ethnic identity of young adolescents from diverse ethnocultural groups. *Journal of Early Adolescence*, 19(3), 301-322.
- Rosenberg, M. (1965). *Society and the adolescent self-image*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Rothe, E. M. Pumariega, A. J., & Sabagh, D. (2011). Identity and acculturation in immigrant and second generation adolescents. *Adolescent Psychiatry*, 1, 72-81.
- Rudmin, F. W. (2009). Catalogue of acculturation constructs: Descriptions of 126 taxonomies, 1918-2003. *Online readings in psychology and culture. Unit 8*. Retrieved from <http://scholarworks.gvsu.edu/orpc/vol8/iss1/8>
- Ryder, A. G., Alden L. E., & Paulhus, D. L. (2000). Is acculturation unidimensional or bidimensional? A head to head comparison in the prediction of personality, self-identify, and adjustment. *Journal of Personality and Social Psychology*, 79, 49-65.
- Sabatier, C. (2008). Ethnic and national identity among second-generation immigrant adolescents in France: The role of social context and family. *Journal of Adolescence*, 31, 185-205.
- Schönplflug, U. (2001). Intergenerational transmission of values. The role of transmission belts. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 32(2), 174-185.
- Schwartz, B. (2000). Self-determination. The tyranny of freedom. *American Psychologist*, 55(1), 79-88.
- Schwartz, S. J., Zamboanga, B. L., & Weisskirch, R. S. (2008). Broadening the study of the self: Integrating the study of personal identity and cultural identity. *Social and Personality Psychology Compass*, 2, 635-651.
- Slugoski, B. R., Marcia, J. E., & Koopman, R. F. (1984). Cognitive and social interactional characteristics of ego identity statuses in college males. *Journal of Personality and Social Psychology*, 47, 646-661.
- Smith, A., & Schneider, B.H. (2000). The inter-ethnic friendships of ado-

- lescent students: A Canadian study. *International Journal of Inter-cultural Relations*, 24(2), 247-258.
- Supple, A. J., Ghazarian, S. R., Frabutt, J. M., Plunkett, S. W., & Sands, T. (2006). Contextual influences on Latino adolescent ethnic identity and academic outcomes. *Child Development*, 77(5), 1427-1433.
- Tajfel, H., & Turner, J. C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. In W. G. Austin & S. Worchel (Eds.), *The social psychology of intergroup relations*. Monterey, CA: Brooks/Cole.
- Tajfel, H., & Turner, J. C. (1986). The social identity theory of inter-group behavior. In S. Worchel & L. W. Austin (Eds.), *Psychology of Intergroup Relations*. Chicago: Nelson-Hall.
- Turner, J. C., Hogg, M. A., Oakes, P. J., Reicher, S., & Wetherell, M. S. (1987). *Rediscovering the social group: A self-categorization theory*. Oxford: Basil Blackwell.
- Veenhoven, R. (1999). Quality-of-life in individualistic society: A comparison of 43 nations in the early 1990's. *Social Indicators Research*, 48, 157-186.
- Verkuyten, M. (2002). Perceptions of ethnic discrimination by minority and majority early adolescents in the Netherlands. *International Journal of Psychology*, 37(6), 321-332.
- Vignoles, V. L., Chrysoschoou, X., & Breakwell, G. M. (2002). Evaluating models of identity motivation: Self-esteem is not the whole story. *Self and Identity*, 1, 201-218.
- Vleioras, G., & Bosma, H. A. (2005). Are identity styles important for psychological well-being? *Journal of Adolescence*, 28, 397-409.
- Ward, C., Bochner, S., & Furnham, A. (2001). *The psychology of culture shock* (2nd ed.). Hove, UK: Routledge.
- Waterman, A. S. (1992). Identity as an aspect of optimal psychological functioning. In G. R. Adams, T. P. Gullota, & R. Montemayor (Eds.), *Adolescent identity formation* (vol. 4, pp.50-72). Newbury Park, CA: Sage Publications.
- Weinreich, P., & Saunderson, W. (Eds.) (2003). *Analysing identity: Cross-cultural, societal and clinical contexts*. New York: Routledge.

are presented using arithmetical data. The participation of the repatriates to the Greek manpower is discussed. Furthermore, the reasons and the motives of the repatriation are examined. The reasons are distinguished to economic, social and political ones. The macro-economical, macro-social and political factors of repression of the welcoming country are referred. Following, a discussion of the repatriation of the 1) Greeks from the Black Sea of ex USSR 2) the political refugees that had taken shelter to the Soviet democracies after the 1946-49 Civil War 3) the descent of Northern-Epirus Greeks 4) the Greek-Cypriots, 5) the other descents from African and Asian countries. Moreover, the macro-economic and the macro-social factors of attraction to Greece and the differences of attraction for the people coming from the East-Europe to those coming from West Europe are referred. The economical, social and psychological motives of the repatriates are different for the social class of the working class, the scientists and the self-employed ones. A special part of this chapter is referred to the economic and social consequences of the repatriation in Greece. Following, the consequences to the Greek economy, the Greek labor market, and the whole demographic issue are reviewed. In conclusion, there is a reference on the social and economic accession of the repatriates and the consequences of repatriation for women in the Greek society. The chapter is completed with some inferences.

ETHNIC IDENTITY AND PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF IMMIGRANT YOUTH

Vas. Pavlopoulos, El. Besevegis, Kat. Georganti

This chapter attempts to critically review the most prominent psychosocial, developmental and cross-cultural perspectives in the study of identity of immigrant youth, with an emphasis on ethnic identity. These issues are of core importance for immigrant adolescents, who face the double challenge of dealing with developmental goals as well as with the pressures and opportunities that emerge in the course of acculturation. In the light of existing theoretical models and research, the findings of an empirical study focusing on ethnic identity and psychological adaptation of immigrant adolescents from Albania in Greece are presented. This group was not found to differ from their native peers in terms of the processes of psychological and ethnic identity formation; moreover, immigrant adolescents reported similar levels of psychological adjustment to the native youth. A considerable

number of immigrants, those in particular who belong to the second generation, tended to adopt the Greek identity. However, positive psychological functioning was mainly attributed to the degree, not the specific cultural content, of ethnic identity exploration and commitment. The implications of the findings are discussed in relation to the social attitudes and the state immigration policies.

ORIGIN AND "FOREIGNER" INSTITUTIONAL AND CURRENT IDENTIFICATIONS

Th. Gotovos

This chapter refers to the classification and properties concerning the relation of a physical person to the terms «state» and «nation». The contemporary states are linked to their citizens with the institution of the nationality or citizenship. The requirements of its issue is in the decision of the state, and it is based on the two general philosophies: the principle of the origin and the principle of the ground (*ius soli*). Based to the first principle, Greece accepted the physical individuals that have emigrated from the ex USSR not as immigrants but as repatriates. The relation of every physical person in terms of the state are analysed below, and the criteria required to issue the Greek citizenship to citizens from countries of the ex USSR, are referred, as well as the means of exploring these criteria. Since 2001, a change of the immigration policy takes place in the Greek government, due to general and non-general political reasons. The socio-economic and socio-cultural accession of the repatriates is a difficult process, which is not possible to be accomplished in one level from the home land. This can be also observed to other countries of the European Union.

THE RECONSTRUCTION OF IDENTITY

K. Navrides

Homecoming is an unachievable return that leaves to the subjects the unsettling feeling that somehow they are alienated from the place they are supposed to be returning to. Being a refugee and an immigrant but also home-returnee imply dissociation on the social and relational levels. This in its turn leads to violent and upsetting adjustments. Reconstructing these links